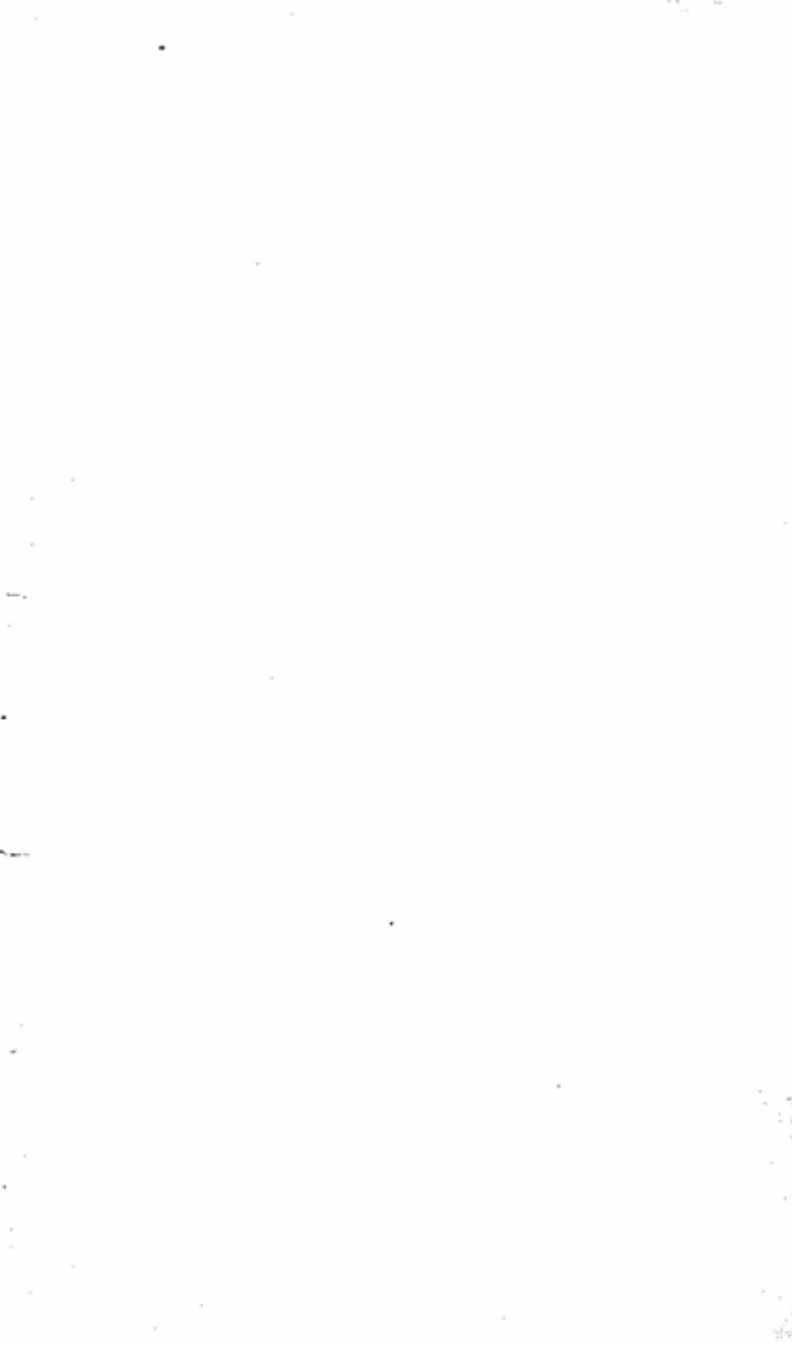
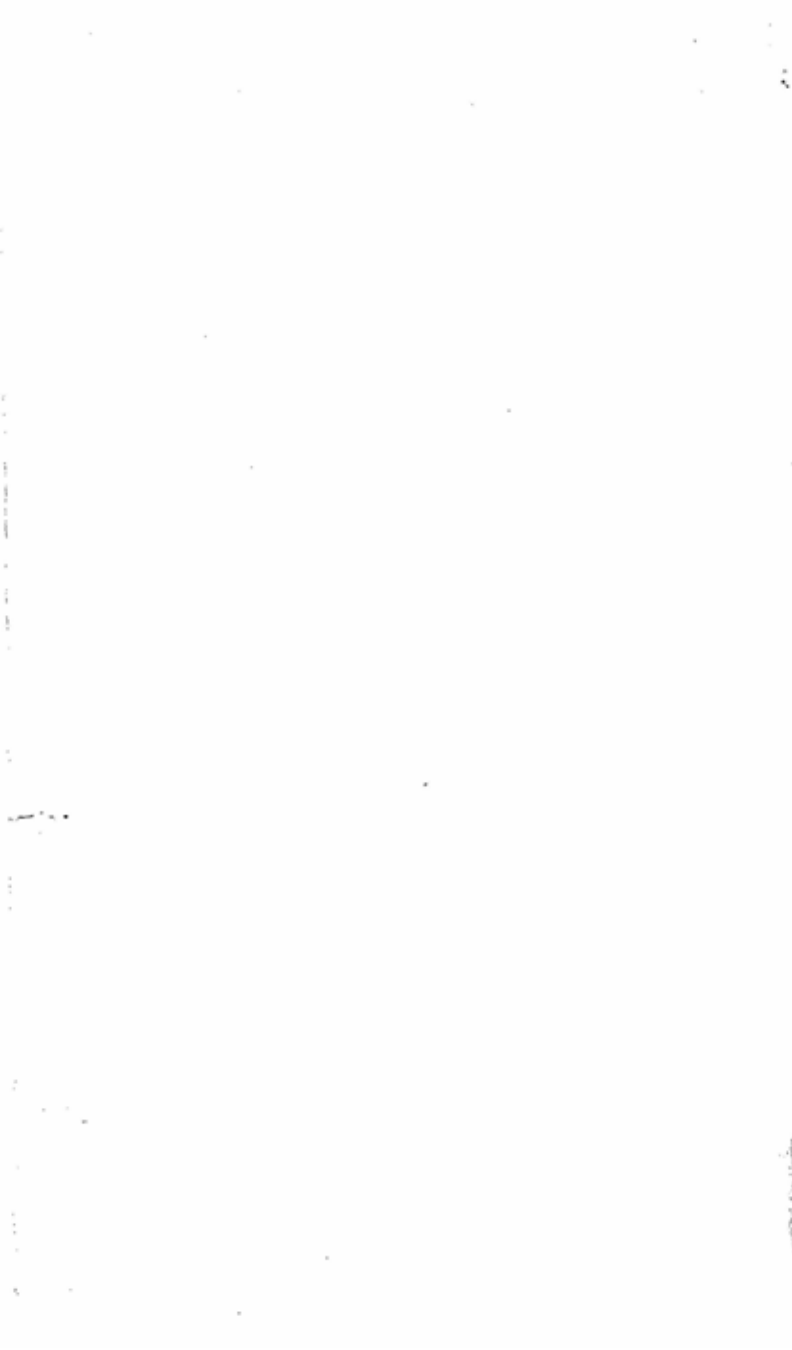


GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa4V Dik-Ray





Siddhanta-Kaumudi.

Vol. II, Pt. I.

Now available

Principal S. Ray's

Rs. As.

| | | | |
|-----|--|---|----|
| 1. | Siddhanta-Kaumudi vol. I, part I (up to Sandhi) | 2 | 8 |
| Do. | Do. vol. II (Karaka and Samasa) | 4 | 8 |
| 2. | Sakuntalam | 3 | 8 |
| 3. | Uttareharitam | 3 | 8 |
| 4. | Mudra-Rakshasam | 3 | 8 |
| 5. | Ratnavali | 2 | 12 |
| 6. | Meghadutam | 2 | 0 |
| | etc. etc. etc. | | |

Published by K. Ray, M. A.

90-4A, Harrison Road, Calcutta.

“त्वत्प्रीत्यथं सरस्वतीविनोदं कुर्मः”—पञ्चतन्त्रम्

सारदाविनोदे

श्रीमद्भट्टोजीदीक्षितविरचितायाः

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

द्वितीयो भागः

कारकसमासात्मकः

विद्यासागरविद्यालयाध्यक्षेण

श्रीसारदारञ्जनविद्याविनोदेन

कृतभाषान्तरः तत्कृतया मितभाषिणीसमाख्यया

व्याख्यया च समेतः

—o—

1/1/1/1

BHATTOJI DIKSHITA'S

SIDDHANT-KAUMUDI

KARAKA AND SAMASA

Vol II

WITH TRANSLATION AND SANSKRIT COMMENTARY

BY

SARADARANJAN RAY, M. A.,

Late Principal Vidyasagar College,

Rs. 2/8.

Agents—

Sanskrit Book Depot
28/1, Cornwallis Street, Calcutta.

Fourth Edition revised by
K. Ray, M. A.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
DEPARTMENT, NEW DELHI.

446.

13/6/53.

Sd/- V. Dik/Raj

Vol. II-Pl. I.

Printed by B. B. Ghose,
at the LALIT PRESS,
5, Madan Mitter Lane, Calcutta.

PREFACE

This edition of the Siddhanta-Kaumudi is intended to serve two purposes as explained below.

More than 40 years ago I felt the need for an English Translation of Bhattoji Dikshita's Vritti on the rules of Panini. Editions are now available with English explanation of the rules and notes in English. These serve useful purposes undoubtedly, but, as they do not translate Bhattoji, the want, I felt then, still exists. The present edition is expected to meet this want.

Those who have read Bhattoji with some care, know that a literal translation of his Vritti, instead of helping the learner will serve only to bewilder him. I have therefore tried in the following pages to translate Dikshita's thought instead of his words, trusting that thus alone I might be of service to such of our young men as intend to study Sanskrit Grammar but have not the opportunity to sit with a professor.

After I had commenced my work, some of my pupils asked me to begin with the second part, the part on Karaka and Samasa, which our B. A. candidates have to read for their Examination. I thought it would be odd for the second part to go out before the first and saw some of my friends on this point. The order in which the part appeared, so long as their appearance was assured, was declared immaterial. My hesitation was removed, but

Mahamahopadhyaya Pandit Pramathanath Tarkabhusan gave altogether a new-complexion to the undertaking itself. It was suggested that scholarship of Bengali Pandits was at a discount outside Bengal and this was mainly because they did not study Panini's grammar. The study of Panini was a necessity more to the children of the Pandits of Bengal than to the Englishknowing young men of India. In Bengal, an easy Sanskrit Commentary to the Siddhanta-Kanmudi was more urgently needed than an English Translation of Bhattoji. A commentary free from the technicalities of the system of Panini, so far as practicable, has to be written for our world be Pandits now studying at *Tots*. Existing commentaries are for those only who are already familiar with mechanism of Panini's Grammar. I was requested accordingly to write a suitable Sanskrit Tika for beginners for my contemplated edition. The request was repeated and came from different quarters. The task was overwhelming for an old man with an incurable brain-disease. Yet, even with a full knowledge of my incapacity, I could not disregard the repeated requests of my esteemed friends and decided to try to add a commentary, with what result it is for my readers to say. If the commentary is deemed suitable, well and good ; if not, my readers will greatly oblige me by suggesting the course to follow. This is only one volume out of nine over which the work is calculated to extend, so there is ample time yet to mend.

I had occasion, here and there, to differ from existing commentaries and sometimes from the author also. The passages involve points of fundamental importance and I humbly and respectfully invite the attention of the learned public for an authoritative pronouncement on them.

In conclusion, I beg to express my indebtedness to Pandit Sitaram Sastri for valuable suggestions while reading the proofs.

CALCUTTA

August, 1920

}

SARADARANJAN RAY

N. B.—When there is no danger of confusion, expressions like “कर्त्ता takes बही,” “समानाधिकरण words,” “masculine” words &c. will be freely used in the following pages instead of such precise but ponderous statement as ‘the word designating the कर्त्ता takes बही’, “words designating things that are समानाधिकरण”, “words applied to objects in the masculine” etc. By the bye, an English synonym for समानाधिकरण is a desideratum. I have ventured to coin a word; ‘collocative’ for समानाधिकरण seems to serve the purpose well.

मितभाषिणीकृतो विज्ञापना

नमस्कृत्य शिवं साम्बं प्रणम्य च गणाधिपम् ।
 अभिवाद्य जगद्वन्द्यां वाणीं ज्ञानप्रदां तथा ॥ १ ॥
 त्रिदिवस्थं नमस्कृत्य तातं श्रीश्यामसुन्दरम् ।
 आचार्य्यं श्रीमहेशब्च न्यायरत्नोपनामकम् ॥ २ ॥
 सारदारजनेनेयं दीक्षिताशयदीपनी ।
 सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या लिख्यते मितभाषिणी ॥ ३ ॥
 विदुषां मतमालोच्य व्याख्यातृणां पदे पदे ।
 यदलं बालबोधाय तन्मात्रमिह कथ्यते ॥ ४ ॥
 प्रौढानां तु विनोदार्थमास्ते शब्देन्दुशेखरः ।
 नागेशस्य तथा साध्वी दीक्षितस्य मनोरमा ॥ ५ ॥
 ताभ्यामेव विज्ञानन्तु धीरा सूक्ष्मेक्षिकां कवेः ।
 ममेयं जायतां तेषां केवलं मार्गदेशिनी ॥ ६ ॥
 क दीक्षितवचोमङ्गली क चाहं विकलेक्षणः ।
 क्षमन्तां सज्जनास्तन्मे चापलं रचितोऽञ्जलिः ॥ ७ ॥
 अशेषदोषजुष्टेऽस्मिन् यद्येकोऽपि गुणोदयः !
 आलक्ष्येत बुधेर्नूनं लभेयं कृतकृत्यताम् ॥ ८ ॥
 विरुद्धमविरुद्धं वा पूर्वैरिह नवं वचः ।
 यदुक्तं सादरं तत्र विदुषां मतमर्थये ॥ ९ ॥

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

द्वितीयो भागः

सुवर्धप्रकरणे—प्रथमा

५३२ । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा

॥ २ । ३ । ४६ ॥

दीक्षितः । नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः (क) ॥ मात्र-
शब्दस्य प्रत्येकं योगः (ख) । प्रातिपदिकार्थमात्रे, लिङ्गमात्राद्याधिक्ये
संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् (ग) । उच्चैः, नीचैः, कृष्णः श्रीः
ज्ञानम् (घ) । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्रे
इत्यस्योदाहरणम् (ङ) ॥

The sense of an uninflected word (प्रातिपदिक) is that which is invariably suggested by the sound of the word. The word मात्र is connected with each of the constituents of the इत्थं that precedes it. *The first triad of case-affixes indicates the sense only of a प्रातिपदिक ; or in addition, its gender only or measure only ; or it indicates a number only.* Thus उच्चैः &c. Uninflected word without gender, or restricted to one particular gender, are illustrations of प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा ।

नितभाविणो । (क) मूलतः शब्दो द्विधा भिद्यते प्रायेण—धातुः प्रातिपदिकश्च । तत्र क्रिया नाम धालयेत् । प्रातिपदिकार्थे प्रति तु विप्रतिपत्तिर्ह्यस्यते, अतः समाधि-
काश्च—नियतेति । उच्चारिते प्रातिपदिक्के 'नियता' अव्यभिचारिणो 'व्यपस्थितिः'

प्रातिः स्वरणमिति यावत् यस्य स एव 'प्रातिपदिकस्य अर्थः' । यमर्थे प्रातिपदिकं न व्यभिचरति स प्रातिपदिकार्थ इति फलितम् ॥ (ख) सूत्रे प्रातिपदिकार्थे लिङ्गस्य परि-
 सापञ्च वचनस्य इति इन्द्रः । ततः अवधारणवाचिना मात्रशब्देन समासः । तत्र
 मात्रशब्दो इन्द्रान्तं श्रूयमाणः सन् प्रत्येकं इन्द्राङ्गानि विशिनष्टि इत्याह मात्रशब्दस्येति ॥
 (ग) सूत्राचराणि व्याख्याय सूत्रार्थं व्याचष्टे प्रातिपदिकेति । इह आदिशब्देन परि-
 माणमात्रस्यापि यद्वचनम् । लिङ्गभावम् आदिर्यथोक्ते 'लिङ्गमात्रादिनी' लिङ्गमात्रं
 परिमाणमात्रस्य इत्यर्थः । तयोः 'आधिक्ये' अतिरिक्तै प्रथमा स्यात् ॥ एवमिह चत्वारो
 विषयाः प्रथमायाः ॥ एकस्मावत् प्रातिपदिकार्थमात्रम् । अत्र स्वार्थे प्रत्ययः । मिलितौ
 प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृतेरेवार्थं गमयतः, नाधिकं किञ्चित् ॥ द्वितीयस्य येन केनचिद्विङ्गमात्रेण
 युक्तः प्रातिपदिकार्थः । इह लिङ्गं प्रत्ययार्थः । प्रकृतिप्रत्ययौ मिलितौ प्रकृतार्थं
 लिङ्गस्य बोधयतः ॥ येन केनचित् परिमाणमात्रेण युक्तः प्रातिपदिकार्थस्तु तीर्थः । अत्र
 परिमाणं प्रत्ययार्थः । मिलितौ प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृत्यर्थं परिमाणस्य गमयतः ॥
 संस्रामात्रं चतुर्थः । इहापि स्वार्थे प्रत्ययः ॥ (घ) एतानि तु प्रातिपदिकार्थमात्रे
 प्रथमाया उदाहरणानि । ननु क्व इति पुंस्त्वस्यापि बोधो जायते । तत् कथमिदं
 प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यस्योदाहरणं, न च लिङ्गमात्राधिक्यस्य ? उच्यते—भगवति
 क्वचनशब्दः पुंस्त्वेव नियतः उचरितेऽस्मिन् शब्दे यथा भगवद्वाक्पुरुषस्थितिर्नियता
 तथा पुंस्त्वस्यापि । तेनाव 'नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः' इति क्त्वा लिङ्गमपि
 प्रातिपदिकार्थ एव, न च तत् प्रातिपदिकार्थात् बाधम् ॥ एवं श्रीः ज्ञानमि-
 न्यादिवपि ॥ (ङ) उदाहरणेषु उच्यते नैवेत्यव्ययं त्रिषु लिङ्गेषु समानमिति
 'अलिङ्गम्' । क्वचः, श्रीः ज्ञानमिति 'नियतलिङ्गाः' शब्दाः ॥

दीक्षितः । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य । तटः, तटी, तटम् ।

But of mere gender in excess (लिङ्गमात्राधिक्य) examples are furnished by words having more than one gender. Thus तटः &c.

मितभाषिणो । इहोदाहरणेषु वा हि तटरूपा व्यक्तिः तटः इत्यनेन गम्यते, सेव
 तटी इति, तटमिति च । तत् तटरूपाया व्यक्तेर्वर्षे लिङ्गस्योपस्थितिर्न नियता लिङ्ग-
 मत्र प्रातिपदिकार्थादधिकम्, प्रथमा च लिङ्गमात्राधिक्य एव ॥

दीक्षितः । परिमाणमात्रे द्रोणो ब्रीहिः (क) । द्रोणरूपं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नो ब्रीहिरित्यर्थः (ख) । प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थः अभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्य-परिच्छेदकभावेन ब्रीहौ विशेषणमिति विवेकः (ग) ॥

As an example of mere measure in excess we have द्रोणः in द्रोणी ब्रीहिः । The sense here is—ब्रीहिः measured by the measure known as द्रोण । In द्रोणः, the affix सु means measure and the sense of the base द्रोण qualifies this sense by identifying it with द्रोण । The sense of the affix, thus modified, qualifies ब्रीहिः being related to it as परिच्छेदक (measurer) is towards परिच्छेद्य (to be measured) .

मितभाषिणी । (क) अथाव द्रोणशब्दस्य कोऽर्थः ? 'द्रोणमानय' इत्युक्ते काष्ठभाजनं लौहभाजनं वा किञ्चिदानौयते येन शस्यानि भोद्यन्ते ! तदेव भाजनं द्रोणशब्दस्य मुख्यार्थः । इह तु वाक्ये 'द्रोणः' इति ब्रीहिः' इत्यस्य समानाधिकरणतया विशेषणम् । न ज्ञातुं भाजनं किञ्चित् तस्माद्विधं ब्रीहिविशेषणं भवितुमर्हति । तेनात्र गौणहस्तिराशोयते—द्रोणपरिमितो द्रोण इति । तथा हि अत्र द्रोणशब्दस्य यः प्रातिपदिकार्थो भाजनविशेष इति, तदातिरिक्तः परिमाणविशेषः इत्यप्यर्थः प्रतीयते । नो चेत् कुतः परिमितिः ? अतः प्रातिपदिकार्थात् परिमाणमात्रमाधिक्यम् । एतच्च 'द्रोणमानय' तथा 'द्रोण' ब्रीहिमानय' इत्ये तयोर्द्रोणशब्दस्य अर्थभेदपर्यालोचनया स्पष्टं भविष्यति । तद्विलम्बं 'द्रोणः' इतीह परिमाणमात्राधिक्ये प्रथमा ॥ (ख) यत्तु प्रागुक्तं ब्रीहिसाहचर्यात् द्रोणशब्दस्य प्रातिपदिकार्थमात्राधिक्यं कोऽप्यर्थः प्रतीयते इति, तदेवाह द्रोणरूपमित्यादिना । अयमाशयः—'द्रोणो ब्रीहिः' इत्यत्र ब्रीहिसाहचर्यात् 'द्रोणरूपं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नः' इत्येतावत् सर्वं 'द्रोणः' इत्यनेन बोध्यते । कुतः पुनरेवंविधो बोधस्तदनुपदं वक्ष्यते ॥ (ग) परिमीयते अनेनेति परिमाणम् । करणे चञ् । 'प्रत्ययस्य' सुप्रत्ययस्य 'अर्थः परिमाणम्' । तस्मिन्नर्थे "प्रकृतेः द्रोणशब्दस्य

'अर्थः' भाजनविशेषरूपः 'अभेदेन संसर्गे'च' अभिव्रतया वर्णमात्रः सन् 'विशेषणम्', सु-प्रत्ययसङ्घपरिता दोषप्रकृतिः दोषादभिव्रस्य परिमाणस्य बोधिका इत्यर्थः । मन्त्रान्तरेष्वप्येते—सुप्रत्ययः दोषप्रकृतौ परिमाणाधिक्यसम्पर्क इति । एतेन दोष इति परिमाणाधिक्ये प्रथमाया उदाहरणं भवति । एतावता 'दोषरूपं यत् परिमाणं तत्' इत्येव 'दोष इत्यस्य अर्थो लभ्यते । तत् नालं 'त्रोच्चः' इत्यस्य समानाधिकरणत्वेन 'दोषः' इत्यस्य प्रयोगाय । अत एव प्रत्यायार्थेषु इति—'प्रत्ययस्य' सुप्रत्ययस्य य इत्यं दोषप्रकृतिसाङ्घचर्यात् विशिष्टः 'अर्थो जातः, दोषरूपं यत् परिमा' तदिति, स 'तुः त्रौचौ विशेषणं त्रौच्चि' विशेषयति । कथं विशेषयति इत्याह—'परिच्छेदपरिच्छेदक-भावेन' माननेयतया विशेषयति । ननु कुत एषा माननेयसम्बन्धप्रतीतिः ? उच्यते— एष हि माननेयसम्बन्धः प्रतीयति सत्यं, किन्तु नायं त्रौच्चिप्रकृतिर्वा 'अर्थः, न वा तत्त्वस्य सुप्रत्ययस्य । त्रौच्चिरिति प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा, दोष इति परिमाणाधिक्यमात्रे । ततः परस्परसाङ्घचर्यात् दोषपरिमितत्वं त्रौचैः, त्रौच्चिपरिमाणकत्वञ्च दोषस्यावभासते । न हि प्रकृतिगतं न वा प्रत्ययनिमित्तकमिदं सम्बन्धावभासम् । वीरः पुरुष इत्यादाविव वाक्याद्यं शक्तीर्विज्ञासः किलसः ।

दीक्षितः । वचनं संख्या । एकः, द्वौ, बहवः । इह उक्तार्थत्वाद्धिभक्तेरप्राप्तौ वचनम् ।

In the rule, वचन means number. Thus एकः &c. Here the sense being declared (अभिहित), the विभक्ति, i. e., प्रथमा, is not available ; hence the express sanction of the प्रथमा विभक्ति ।

नितभाषिणी । मनु संख्यावाचकानामेकत्वादिरिवाद्यः । तत् प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्येवाव विज्ञा प्रथमा, किं पुनः सूत्रे 'वचनं' यद्बलेन ? उत्तरमाह उक्तार्थत्वादिति । एष निष्कर्षः—सूत्रे ऽप्यत्र 'अभिहिते' (५३६—२।३।१) इत्यधिक्यते । तेन अनभिहिते प्रातिपदिकार्थमात्रादौ प्रथमा स्यात् । प्रातिपदिकार्थस्य चाभिधानं शक्ति-निर्देश एव । 'इषः' इत्यत्र तु न काचिद्व्यक्तिर्निर्दिश्यते, तेन अनभिहितः प्राति-पदिकार्थः ततश्च प्रथमा—इषः, शाखा, फलम् । इह तु संख्याशब्देरभिहितत्वात् प्रातिपदिकार्थस्य, अनभिहिते विहिता प्रथमा तेषु न प्राप्नोति । तद्विशिष्य विधीयते

'वचनमात्रे प्रथमा' इति । तदेव कथ्यते—'इह' संख्याशब्दे 'उक्तार्थत्वात्' अर्थस्य उक्तत्वात् अभिहितत्वात् अनभिहिताधिकारीत्वायाः 'विभक्तेः' प्रथमायाः 'अप्राप्ती वचनं' पृथगुक्तिः, सूत्रे इति शेषः ।

५३३ । सम्बोधने च ॥ २।३।४७ ॥

दी—। इह प्रथमा स्यात् । हे रामः ।

In this matter also, i. e., in the vocative, the first triad of case affixes should be used. Thus हे राम ।

मित—। हे राम इत्युक्ते न केवलं रामव्यक्तिबोधः अपितु सम्बोधितायाम्बन्धाः । एवमप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तं सम्बोधनमत्राधिकमिति पूर्वसूत्रेषु अप्राप्या प्रथमा विधीयते ।

सुवर्थं प्रकारणे—द्वितीया

५३४ । कारके ॥ १।४।२३ ॥

दी—। इत्यधिकृत्य—

Having taken up this word 'कारके' with a view to attach it to the rules that follow—

मित । कारकमिति प्रसिद्धा पूर्वाचार्यसंज्ञा तस्याः अनुवाद इह 'कारके' इति । करोतीति कारकम् क्रियाया निवसैकम्, येन विना क्रियानिर्वाही न भवति तत् । तस्मिन् । आतावेकवचनम् । नातिथ बहुव्यक्तिय्यापिनो, तेनेह साचादनुप-
खन्धमपि बहुलमशंदायाति, निर्हारणश्च सिध्यति । अतः कारके इति 'कारकेषु मध्ये' इत्यर्थः । 'कारके' इति पदमधिकृत्य वक्ष्यमाणानि सूत्राणि प्रथीयन्ते । तेषु तेषु सूत्रेषु 'कारके' इति पदं योजनीयमिति भावः । भाव्यकारस्तु संज्ञायाः सिद्धतां नेच्छति । स हि 'कारके' इति प्रथमायै सप्तमी इत्याह 'कारकम्' इति

चायः । एतेन कर्मादिकं सर्वमपि 'कारकम्' इति सिद्धा संज्ञा ॥ करोति कर्मादिव्यपदेशं कारकम्, क्रिया इत्यर्थः । 'कारके' क्रियायाम् । इत्यपि व्याख्या-
नात्पर तस्येव ॥

५३५ । कर्तुं रीप्सिततमं कर्म ॥ १।५।४८ ॥

दी— । कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

The कारक which the कर्ता (agent) wishes particularly to attain (reach) by the action (क्रिया) is named कर्मन् । [As remarked in the Mitabhashini above, Karakas are promoters of the action. These are six in all—कर्ता (nominative), कं (accusative), करणम् (instrumental), सम्प्रदानम् (dative), अपादानम् (ablative), अतिकरणम् (locative)].

मित—'कर्तुः' इष्टतमम्, इत्यन्वयः । 'कस्य च वर्त्तमाने' (६२५—२।३।६७) इति कर्तुरित्यव्यय अतुक्ते कर्तुरि षट्ठी । "आप्तुं" व्याप्तं, लब्धुं, निव्यादि । कथमाप्तुम् ? 'क्रियया' । तानेव क्रियां प्रति कर्मत्वम् । कारकमिति कर्मणः कारकसंज्ञा बोधयति । सुवेक्षितप्रवृत्तिलब्धं 'कारके' इति पदं योजनीयम् । कारके "कर्तुं रीप्सिततमं कर्म" इति पूर्ये सूत्रशरीरम् । तेन कर्मापि कारकमेव । क्रियानिर्वर्तकानि तु षट्—कारकाणि ।

दी— । कर्तुः किम् ? माषेष्वश्वं वदन्ताति । कर्मण ईप्सिता माषा न तु कर्तुः ।

Why add कर्तुः in the rule ? Witness माषेषु &c....ties the horse in a field of pulse—where माष is not reckoned as कर्म, because माष is wished of अश्व which is the कर्म and not the कर्ता ।

मित—। कर्त्तुः क्रियया प्राप्तमित्याद्य च्यते । क्रिया चेह 'बन्धनम्' । तथा अत्र एव प्राप्त मित्यते कर्त्ता, न हि मायाः । तेन अत्रैव कर्मता न मायानाम् । बन्धनक्रियाया अधिकार्यं मायाः इति तत्र सप्तमी ॥ इह कर्मणः क्रिया भोजनम्, तत्तु मोच्यते । यद्ग्राह्ये त स्फुरेव मायाः कर्म—मायान् मुञ्क्तानिति, माया मुच्यन्त्वामिति वा, अहं वदन्तीति ।

दी—तमवग्रहणं किम् ? पयसा ओदनं भुङ्क्ते ।

Why is तमम् attached to ईप्सित ? Witness पयसा etc.—The mere ईप्सित is not the कर्म, we have to see if it is the most ईप्सित । Here पयस् is added merely to improve the taste of ओदन । The latter is what is really intended to eat (ईप्सिततम) and is therefore the कर्म ।

मित—। “कर्त्तुरीप्सितं कर्म” इत्येव किं नोक्तम् ? “ईप्सिततमम्” इति तमवग्रहणं कोऽर्थः सिद्धति ? इति प्रश्नः । पयस ओदनश्च हि अपि भोजनक्रियया व्याप्तु मित्यते परन्तु ओदन एवाव भोजने प्रधानम्, संस्कारकत्वात् पय इति ईप्सित-तमत्वमोदनस्यैव न पयसः, तेन पय इति कारणं न कर्म ।

दी—। ‘कर्म’ इत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशति इत्यत्रैव स्यात् ।

Though the word कर्म runs through the context, still कर्म is repeated here to bar the word आधार which too is in the run ; otherwise कर्मसंज्ञा would attach to an आधार only, as in cases like गेहं प्रविशति ।

मित—। इह “आधारोऽधिकारणम्” (६३२—१।४।४५), “अधिशीङ्स्थासां कर्म” (५४२—१।४।४६), “अग्निविश्व” (५४३—१।४।४७) “उपान्वध्याङ्-वसः” (५४४—१।४।४८), “कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म” इति पाणिनिचन्द्रमणः । एषु सर्वेषु “अधिशीङ् —” इत्यतः कर्म इत्यनुवर्त्तते । तत् “कर्त्तुरीप्सिततमम् इत्य-

सावदेवास्तु सूत्रम्, कर्म इत्यनुवृत्तिरेव लभ्यते । तदा—सत्यमनुवर्तते 'कर्म' इति परन्तु प्रथमसूत्रात् 'आधारः' इत्यप्यनुवृत्तम् । ततश्च "कतुरीप्सिततममाधारः कर्म" इति सूत्रं सम्प्रीयते, कर्मसंज्ञा च कतुरीप्सिततमस्य आधारस्यैव भवति, न हि ईप्सिततममावस्य । तेन 'मिहं प्रविशति इत्याधारस्य कर्मसंज्ञा जायते 'भोदनं भुङ्क्ते इत्यादिकन्तु न सिध्यति । 'कर्म' इति पुनरुच्यमाने हि अनुवृत्तिविच्छेदः प्रतीयते 'आधारः इति च निवर्तते ॥

ननु 'मधुरं भाषते' इत्यत्र कथं कर्मता ? उच्यते—यत् मधुरं कृत् व्यापणक्रियया व्याप्यते, तेन मधुरमिति कर्म । सामान्ये नपुंसकम् । एवं कृत्वा क्रियाविशेषणानां कर्मत्वे नपुंसकलिङ्गत्वे च सिद्धे, मन्वे "क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च वक्तव्या" इति वाचिकं नोपन्यस्तं दौषितेन ॥

५३६ । अनभिहिते ॥२॥३॥

दी— । इत्यधिकृत्य—

Having taken up the word अनभिहिते (if not identified)—

मिन्— । अभिहितमुक्तम् विशेषवचनेन अङ्गख्यादिना वा प्रदर्शितम् । न तथा अनभिहितम् । इतः प्रवृत्ति या द्वितीयादयो विभक्तयः कथ्यन्ते ता अनभिहितेषु कर्मत्वादेषु प्रासङ्गिकीयाः । इदं कर्म, इदं करणमित्यादिभिः कर्तृत्वोक्तिमिथंदा न प्रत्य च कर्मादि, तदा तत् द्वितीयादिभिर्विभक्तिमिलित्वा रतुमेयमित्यर्थः ।

५३७ । कर्मणि द्वितीया ॥२॥३॥

दी— । अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति (क) । अभिहिते तु कर्मणि 'प्रातिपदिकार्थ—मात्रे—' (५३२—'३४६) प्रथमैव (ख) ।

The second triad of case affixes should be attached to a कर्म when not expressly declared. If, however, the कर्म is declared—identified—saying 'This is the कर्म [the thing identi-

fied will have प्रातिपदिकाद्यं only, and will appear with the प्रथमा विभक्ति । This is true of the identification of करण, सम्प्रदान &c. also.

मित— । (क) “अनभिहिते कर्मणि द्वितीया” इति पूर्णं सूत्रम् । अनभिहिते अनुक्ते । तदाह ‘अनुक्त इत्यादि । भजतीति कर्त्तरि तिङ्ना कर्त्ता उच्यते, कर्म अनुक्तम् । तेन ‘हरिम्’ इति अनभिहिते कर्मणि द्वितीया । (ख) ‘भजनक्रियायाः किं कर्म’ इति इत्रे ‘भजनक्रियाया हरिः कर्म’ इति कर्मणः स्फुटाभिधानमेव प्रतिषेधनम् । एवं वाक्येन उक्ते कर्मत्वे कर्मविभक्तिर्द्वितीया निवर्त्तते प्रातिपदिकाद्यंभावः शिष्यते ततः प्रथमा । एवं करणादिष्वप्यभिहितेषु ।

दी— । अभिधानश्च प्रायेण तिङ्कृतद्वितसमासेः । तिङ्—हरिः सेव्यते । कृत—लक्ष्म्या सेवितः । तद्द्वितः—शतेन क्रीतः शत्यः । समासः—प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः ।

Declaration again is generally made by तिङ्, कृत and तद्धित affixes; and also by समास । Thus there is declaration of कर्म by तिङ् in हरिः सेव्यते; by कृत in लक्ष्या सेवितः (हरिः); by तद्धित in शत्यः which means शतेन क्रीतः (यः सः); by समास in प्राप्तानन्दः the sense being प्राप्त आनन्दो यं सः—he unto whom joy has come,

मित— । ‘प्रायेण वाङ्मयेन तिङ्नादिभिरभिधानं भवति, क्वचित्कर्मणापि ॥ ‘सेव्यते इति कर्मणि लट् । तदाश्लेषा उक्तं कर्म हरिरिति अनभिहिते च तस्मिन् प्रथमा भवति ॥ एवं ‘सेवितः इत्येवापि कृता लप्रत्ययेन कर्मण्य उक्तत्वात् हरिरिति प्रथमैव ॥ ‘शत्या इति शतेन कार्यापयोगेन यत् क्रयणं तस्य कर्म तद्धितेन यत्प्रत्ययेन उच्यते प्रथमा च भवति कर्मणि ॥ ‘प्राप्तानन्दः’ इत्यत्र या प्रापणक्रिया तस्याः कर्मभूतो जनः समासेन उच्यते, उक्ते च कर्मण्ये प्रथमा भवति ।

दी— । क्वचिन्निपातेनाभिधानम् । यथा—“विष्वक्शोऽपि संबद्धं स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् । साम्प्रतमित्यस्य हि ‘युज्यते’ इत्यर्थः ।

Sometimes the कर्म is declared by an indeclinable, as in "विषहचोऽपि—". साम्प्रतम्, the निपात here means युज्यते which has कर्मणि लट् and declares the कर्म । असाम्प्रतम् being equivalent to न युज्यते, also declares the कर्म and gives प्रथमा to विषहचः ।

नित—। अव्ययनिदो निपातः तेन ॥ 'युज्यते' इति रीधादिकात् कर्मणि लट् । युक्तं भवति इत्यर्थः, न्याय्यं भवतीति शेषः । विषहचं क्त्वं न्याय्यं न भवती-
 चदाहरणार्थः । 'विषहचम्' इत्यनुक्ते कर्मणि द्वितीया ॥ अथवा 'युज्यते' इति
 रीधादिकात् कर्त्तरि लट् । अव्ययस्त्विति, इच्छति इत्याद्यर्थः । विषहचं क्त्वं न
 इच्छति इत्युदाहरणार्थः । अद्यिन् पक्षे सुगमस्तुम् ॥ उभयव 'असाम्प्रतम्
 इत्यनेन अनभिहितमेव कर्म । किञ्च असाम्प्रतमिति निपात एव न । वर्हमानो हि
 असाम्प्रतम् इति स्वरादिषु पठति न निपातेषु । तदिह अपिगो निपातेनाभिधान-
 मिति दीक्षितस्याशयः । अनेकार्थत्वान्निपातानामभिधानशक्तिस्त्वेषां स्वादिति न
 चितम् । "क्रमादसुं नारद इत्यर्थाधि सः" इत्यादिषु इतिशब्दस्य तादृशी-
 शक्तिर्दृश्यते, तत् अपिशब्दस्य चेह दृश्यताम् ॥ वस्तुतस्तु नेह निपातेनाभिधानम् ।
 'युज्यते' इति यस्मिन् प्रदर्शितस्तेनैवाभिहितं कर्म । तथाहि—स्वयं सर्वज्ञं विष-
 हचमपि क्त्वं न युज्यते (जनः) इत्यस्य कर्मणिवाच्ये विषहचम् क्त्वं न युज्यते
 (जनेन) इति रूपम् । अर्थतः किलाभिधानम् । तेन असाम्प्रतमित्यत्रान्तर्भूतेन तिङ्
 अभिधानं भविष्यति ।

५३८ । तथायुक्तञ्चानीप्सितम् । १।४।५० ॥

दो—। ईप्सिततमवत् क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं
 कर्मसंज्ञं स्यात् । ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति । ओदनं भुज्जानो
 विषं भुङ्क्ते ।

A कारक, though other than the wished for, is still called कर्म if it is affected by the action as if it were the wished for. Thus ग्रामम् &c.—Treads on grass while going to the village ; ओदनम् etc.—Eats poison while eating meal. Here वृणं स्पृशति and विषं भुङ्क्ते are the examples, ग्रामं गच्छन् and ओदनं भुज्जानः are added.

only to show that लघु and विष are अनोक्षित । But though अनोक्षित, they are affected by स्पर्शनक्रिया and भोजनक्रिया in the same way as if they were ईक्षिततम । Hence they are कर्म ।

मित— । 'तथा' तेन प्रकारेण ईक्षिततमप्रकारेण युक्तं क्रियया व्यातम् । अनोक्षितमिति पर्युदासः, यदन्वदीप्सितादिव्यर्थः । तेन ह्यथोदासीनयोः संग्रहः । लघुमित्युदासीनं विषमिति हेत्वम् । लघुं स्पृशति इज्युदासीनेऽपि लघुं तथैव स्पर्शन-क्रियायोगो यथा लघुं ईक्षिते, इति कर्मत्व द्वितीया च । यामं गच्छन्नित्येतत्तु प्रापक-मातमनोक्षिततायास्तस्य, न हि उदाहरणम् । तथा विषं भुञ्जते इत्येव हेत्वस्योदाहरणम्, ओदनं भुञ्जान इत्यनोक्षितताप्रापकमात्रं विषस्य ।

५३८ । अकथितञ्च ॥२॥१॥१॥

दी— । अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

A कारक not desired to be called by any of the special names such as अपादान &c. is also called कर्म । In other words, when अपादान &c. are treated neither as such nor as any other कारक but merely as a कारक in general, they are treated as कर्म । This option in the treatment is allowed only in certain special cases as enumerated below :—

मित— । सामान्यतः क्रियानिर्वाहकं कारकम्, अपादानादयस्तद्विशेषाः । अपादानादीनामपादानतादयो यदा न विवक्ष्यन्ते, प्रविष्टकारकान्तरत्वेन वा नोप-स्थाप्यन्ते तदर्थं संज्ञा । 'कारकं' इत्यस्मिन्, तेन अकथितमपि कारकमेव ॥ ननु तर्हि 'रिपून् हन्ति रणे' इत्यत्र अधिकरणत्वस्य अविवक्षया 'रिपून् हन्ति रणम्' इत्यस्मात् । 'नटान् गाथां शृणोति' इत्यत्र च नटस्य अपादानत्वे अविवक्षिते अनेन कर्मत्वमस्तु, सा च भूत भाष्यप्रयुक्ता 'नटस्य गाथां शृणोति' इति शेषलक्षणा षडौ । मैवम्, संज्ञयं क्वचिदेव प्रवर्तते न सर्वत्र, तदाह—

दी— । दुष्टाच्च पञ्च दण्डरुधिप्रच्छिन्नं चित्रं शासुजिमन्थं सुषाम् ।

कर्ममुक्त्वा स्यादकथितं तथास्यान्नीहृक्पुत्रहाम् ॥

दुहादीनां द्वादशानां नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणायद् युज्यते तदेव अकथितं कर्म इति परिगणनं क्त व्यमित्यर्थः ।

The sense is—It has to be noted that अकथितं कर्म is but that which becomes connected with the कर्म of the twelve roots दुह् याच् &c. and of the four roots नो, ह् &c. These sixteen roots govern two accusatives. The इप्सिततम is the मुख्यकर्म or प्रधानकर्म, and the अकथित is the गौण or अप्रधानकर्म ।

मित—। 'कर्मणा' इति इप्सिततमेन इत्यर्थः । तदेते षोडश द्विकर्तृका धातवः । इप्सिततमनीयानीकं कर्म, यद्य तेन युज्यते तदपरम् 'अकथितं' कर्म । प्रधानमिति मुख्यमिति च इप्सिततमस्य सञ्चान्तरम् अप्रधानमिति गौणमिति च अकथितस्य ।

दी—। गां दोग्धिपयः । बलिं याचते वसुधाम् । अविनीतं विनय याचते । तण्डूलानोदनं पचति । गर्गान् शतं दण्डयति । ब्रजमववृणद्धि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं श्रुते शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति हरति कर्पाति वहति वा ।

Thus:—गां &c. In these the अकथित or अप्रधान कर्म is गाम्, बलिम्, अविनीतम्, तण्डूलान्, गर्गान्, ब्रजम्, माणवकम्, इक्षम्, माणवकम्, देवदत्तम्, क्षीरनिधिम्, देवदत्तम्, ग्रामम्, in order. ब्रजमववृणद्धि is for ब्रजे अववृणद्धि । माणवकं धर्मं श्रुते means माणवकाय धर्मे श्रुते । ग्राममजां नयति replaces ग्रामे अजां नयति &c.

मित—। पदः इति प्रधानं कर्म । 'नोः' इत्यपादानस्य अविधत्तया नामित्य-प्रधानम् । वसुधामिति प्रधानं कर्म, बलिमित्यविधत्तमपादानमप्रधानम् । तण्डूलान् इत्यविधत्तं करणमपादानं वा । गर्गान् इत्यविधत्तमपादानम् । ब्रजमित्यविधत्त-

मधिकरणम् । माणवकमित्यविवक्षितं सम्प्रदानमपादानं वा ! इत्थमित्यविवक्षितमपादानम् । माणवकमित्यविवक्षितं सम्प्रदानम् । देवदत्तमित्यविवक्षितमपादानम् । तथेव चौरनिधिमिति च । ग्राममित्याद्यविवक्षितमधिकरणम् ।

ही— । अथनिबन्धनेयं संज्ञा । वलिं भिक्षते वसुधाम । माणवकं धर्मं भाषते अभिधरो वक्ति इत्यादि ।

The name अकथित कर्म depends upon the sense of the roots in the list दुष्ठाच् &c. Thus वलिं भिक्षते &c. Like the sixteen roots listed, roots synonymous with them also have an अप्रधान कर्म । Thus भिष, भाष etc. also are द्विकर्मणः ।

गिव— । न केवलं दुष्ठादीनामेव अकथितं कर्म अस्ति, अपि तु तत्समानार्थकानामपि धातूनाम् । भिषभाषप्रभृतयोऽपि याचन् इत्यादय इव द्विकर्मकाः ।

दी— । 'कारक' किम् ? माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ।

Why say कारकम् ? Witness माणवकस्य etc. The act here is पृच्छा and is connected with पित्र and पथिन् only, माणवक taking no part in it. Hence माणवक is no कारक and cannot be an अप्रधान कर्म hence it takes षष्ठी ।

उत्त— । अत्र पन्थाय पिता च पृच्छाक्रियाया निर्वर्तकी । माणवकस्य तु क्रियायोगी नास्ति तदेतदकारकम् । श्रेयं चात्र षष्ठी ।

दो— । "अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽन्वाच कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्" (वाचिक) । कुरुन् स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । कोशमास्ते ।

Place, time, action and the journey to be accomplished are designated कर्म in connection with intransitive verbs, Thus कुरुन् etc.

मितु—। यामसमुदायो देशः। मासादयो लोकप्रसिद्धाः कालाः। भावः क्रिया। लक्षण्या क्रियाव्याप्तः कालः। तस्य कालत्वेन लोके अप्रसिद्धः पृथगुक्तिः। 'कर्मसंज्ञकः' अकथितकर्मसंज्ञकः। 'कुरुन् स्वपिति' इत्यस्य 'कुरुषु स्वपिति' इत्यर्थः। 'कुरुषु' इत्यधिकरणम्। तस्य अविवक्षायां 'कुरुन्' इत्यकथितं कर्म ॥ एवमधिकरणस्य अविवक्षायामकथितकर्मत्वे 'मासमास्ते', विवक्षायां तु मासि 'मास्ते' इत्यादयः ॥ इदं तावदकर्मकेषु अकथितकर्मत्वविधिविषयकं परिगणनम्। देशादयः किम्? वस्तुनां स्त्रिच्छति। इह अविवक्षितेऽप्यधिकरणे 'नटस्य शृणोति' इतिवत् शेषलक्षणा पठौ एव न कर्मणि द्वितीया। अनेन हि वार्त्तिकेन अकर्मका अपि धातवो देशादिभिः सकर्मका भवन्ति। शास्त्रे पुनरेषां देशादिभिर्न कर्म नास्ति ते अकर्मका एव गृह्यन्ते। इह वार्त्तिके टोकाक्ततो दोषितस्य मतं नाद्रियन्ते। ते च 'कुरुन् स्वपिति' इत्यादिषु स्थापादिक्रियया कुर्वादयो व्याप्ता इति व्याख्येयं "कर्तुरीप्सिततमम्—" [५३५—१४:३६] इत्यनेनेव कुर्वादीनां कर्मत्वं वर्णयन्ति। एवमन्यतापि अकर्मकेषु व्याप्तिक्रियाया अन्तर्भावं परिकल्प्य वार्त्तिकस्यास्य विधिपरत्वमपलपन्ति। "भावकालाभ्यदेशानामन्तभूतक्रियान्तरेः। सधेरकर्मधेयोऽपि कर्मत्वमुपजायते।" तथाच नागेशो विवदते—

"यत् इदमेव कर्मसंज्ञाविधायकमिति, तन्न। भाष्ये तादृशवचनानुपलम्भात्। अकथितश्चेति सूत्रे अकर्मकप्रकृतिकल्पनानां कथं हि कर्मकत्वमिति शङ्कायां "कालभावाभ्यगन्तव्याः कर्मसंज्ञा अकर्मकां देशस्य" इति भाष्ये उक्तम्, तन्न न विधायकं, हिशब्दघटितत्वात् ॥ किञ्च कालाभ्यनोरिति सूत्रे...प्राकृतनेवेतत् कर्म इत्युक्तम्। अस्य वचनत्वे 'उक्तं वा प्राकृतं वा' इति वदितम्। ...अतएव 'समासमा विजायते' इति सूत्रे समायां समायां विजायते इति विग्रहकथनपरं भाष्यं सङ्गच्छते। अन्यथा अनेन द्वितीयाया एव तत्र साधुत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टेव ॥ इति ॥

अदोष्यते—इयमेव भाष्यकृतः शैली यदसौ वार्त्तिकमुक्त्य व्याचष्टे। "कालभाव—इतीदमपि व्याख्यातमेव तेन। "देशाकर्मणाम्" इत्यपि पृथग्व्याख्यातम्। तदनयोः वार्त्तिकत्वं नास्ति सन्देहः। अनुमतश्चेत्तद्वच्यं भगवतः, अन्यथा स "न वक्तव्यम्" इत्याह्वा प्रत्याचक्षीत् ॥ यत्तु हि शब्दस्य "कर्मसंज्ञा हि" इत्यन्वयं परिकल्प्य वार्त्तिकस्यास्य

सिद्धपरता व्याख्याता तदकिञ्चित्करम् । “कालभावाध्वगन्तव्या हि” इत्येवमन्वये सति स्पष्टैव विधिपरता । वस्तुतस्तु अकथितसूत्रे “किमुदाहरणम्” इत्यादाहरण-
 पददर्शनं प्रक्रम्य “दुहित्यान्धि—” इत्यादिना प्रदर्शिताः सकर्मकाः । ततः अनुश्लेषेव
 अकर्मकेषु प्रसङ्गात् प्राप्ते लादिविधिविचारः । तं समाप्य “कालभाव—” इति
 पुनरुपासं प्रदर्शनम् अकर्मकायाश्च उक्तम् । तत् उपसर्गजयति—“एतेन कर्मसंज्ञा
 सर्वा सिद्धा अव्यक्तयितेन” इति । तत् “कालभावाध्वगन्तव्या हि” इत्येवाभिम-
 तोऽन्वयः । अकर्मकाङ्कतिकण्ठानाम् इत्यादि तु सुद्रितेषु भाष्यपुस्तकेषु न दृश्यते ।
 यदुक्तं “कालाध्वनोः—” इति सूत्रे “प्राकृतमेवैतत् कर्म” इति नीचेत “उक्तं वा”
 इतिरार्थोक्तं प्रति तत्रेह अर्थव्यम्—“अव्यन्तसंयोगे कर्मवशाद्यर्थम्” इति हि
 तदव्येन वाचिकेन कालाध्वनोः कर्मता अतिदिश्यते । तत् भाष्यज्जट्टसङ्गमानो वदति
 “प्राकृतमेवैतत्कर्म”—कालाध्वनोः कर्मत्वं प्राकृतमेव स्वाभाविकमेव किं पुनरनयोः
 “कर्मसंज्ञा स्याकमणान्” इति कर्मता एव उक्ता न कर्मवशाद्वा, न आव्यन्तसंयोग-
 विषयकं किमपि ॥ यदप्युच्यते विधिपक्षे “सभायां समावाम्” इत्यस्य भाष्योक्तौ
 यकारलोपी न सङ्गच्छते इति तदपि न । कर्मत्वविधिरयमकथितपक्षे एव इत्युक्तं
 प्राक् । इह पुनः समासमीना शब्दे न केवलं विलननं विवक्षितम्, अपि तु सभायां
 सभायां विलननम् । अमरोऽप्याह “समासमीना सा गौर्यां प्रतिवर्षे सृष्टे” । एवं
 समाशब्दस्य विवक्षिते अधिकरणत्वे कर्मता न प्राप्नोति । अतान्तसंयोगश्च नास्ति ।
 तदिह आसां तावदसङ्गतिः “सभायां सभावान्” इत्यस्य फलोपकरणवाहते नान्वानति-
 विद्यत एव काचित् ॥

५४० । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्माणां कर्त्ता स एतौ
 ॥ १ । ४ । ५२ ॥

दी । गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मणामकर्माणां कर्त्ता यः कर्त्ता
 स एतौ कर्मस्यात् ।

Of roots meaning 'to go', 'to know', 'to eat' and of roots that
 have no कर्म or have शब्द for कर्म, the कर्त्ता before विच is attached

becomes the कर्म after the addition of णिच् । The णिच् here is causal not साधिक ।

लित— । बुद्धिर्मानम् । प्रत्यवसानमाहारः । शब्दो यस्य कर्म कर्मकारकं स शब्दकर्मा । 'णि' इतोह हेतुमणिव् । अथौ अणिवनकाले यः कर्ता सः 'अणिकर्ता' । 'कर्म' इत्यनुवचते, तदाह 'स यौ कर्म स्यात्' इति ।

दी— । शत्रुनगमयत् स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।

आशयन्नामृतं देवान् वेदमध्यापयद्विधिम ।

आसयत् सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥

Thus—Let my refuge be Sri Hari who caused his enemies to reach heaven (शत्रून् &c.—गति), his kinsmen to grasp the sense of the Vedas (वेदार्थम् etc.—बुद्धि), the gods to taste nectar (आशयन् etc.—प्रत्यवसान), Vidhi to read the Vedas (वेदम् etc.—शब्दकर्म), the earth to rest in water (आसयत् etc.—अकर्मक) । The Vedas are a collection of words (शब्द) । Any thing read is शब्द, hence णिच्' व्याकरणमध्यापयति is also an example.

रित— । उदाहरणान्याह—(गति) शववः स्वर्गमगच्छन्निव्यणिवि । णिचि, शत्रूणां कर्मत्वे उदाहरणम् ॥ (बुद्धि) अणिवि, सा वेदाद्यमविद्ः । णिचि, स्वानां कर्मत्वम् ॥ (प्रत्यवसान) देवा अमृतमाग्रन् । णिचि' देवानां कर्मता ॥ [शब्दकर्म] विधिदेदमध्यापयत् । णिचि, विधेः कर्मता । 'वेद' इति शब्दभावम् अध्यायनस्य कर्म ॥ [अकर्मक] पृथ्वी सलिले आसत् । णिचि, पृथ्वीः कर्मता ॥ अथ अणिकर्तृ कर्मत्वः प्रयोज्यकर्मतेति नामान्तरम् । तद्विधे प्रयोज्यकर्मत्वात् अकर्मकाः सकर्मका जाताः, सकर्मकाश्च विकर्मकाः ॥

दी— । 'गति=' इत्यादि किम् ? पाचयत्योदनं वेददत्तेन ।

Why enumerate गति etc. ? Witness—He causes food to be cooked by Devadatta. Here देवदत्तः पचति is the form without णिच् । Adding णिच् we get पाचयति in place of पचति । But the

किञ् here is after पाचि and declares neither the कर्त्ता of पाचि nor its कर्म । hence देवदत्त in the तृतीया, because पाच is not in the गत्यादि list.

मित— । गत्यादिषु पक्षेण्युपात्त अधिकर्त्तः कर्मत्वं न भवति । यौ कृते पाचि इत्यत अन्तर्मुक्तः पाचिः ततो विभक्तेरप्राप्तौ नीक्तः कर्त्ता नापि कर्म । तेन अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया, कर्मणि द्वितीया ।

दी— । 'अण्यन्तानां' किम् ? गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तम् । तमपरः प्रयुङ्क्ते—गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णु मित्रः ।

Why say अण्यन्तानाम् ? Witness—Devadatta causes Jainadatta to leave. In this, another man, Vishnumitra, urges Devadatta. Hence—Vishnumitra, through Devadatta, causes Jainadatta to leave. गमयति having a अण्यन्त root, nominative will not become the accusative if चिच् is again attached.

मित— । 'अधिकर्त्ता' इत्यतः 'अण्यन्तानाम्' इति लभ्यते । अधिकर्त्ताव्याख्यातं प्राक् । सहा—अविद्यमानः णिः हेतुमणिच् पदु अण्यः अण्यन्ता धातवः । अथीनाम् अण्यन्तानां कर्त्ता अधिकर्त्ता । गमयति देवदत्तः' इति हेतुमणिच् । पुनर्णिच् गमयात् देवदत्तेन ।

दी— । "नीवहोर्न" (वार्त्तिक) । नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन ।

कर्मसंज्ञा will not arise in the case of नी and वहि । Thus नाययति etc. कर्मसंज्ञा was expected because the roots are गत्यर्थे । The prohibition gives तृतीया in भृत्येन ।

मित— । यथाकथञ्चित् गत्यर्थत्वात् प्राप्ता संज्ञा प्रतिषिद्यते ।

दी— । "नियन्तृकर्त्तृकस्य वहेरनिषेधः" (वार्त्तिक) । वाहयति रथं वाहान् सूतः ।

The prohibition does not operate if बहि has a charioteer for कर्ता ।

मित— । इह प्रतिषेधाम् क्ते यथाप्राप्ता भविकर्तुः कर्मसंज्ञा भवति ।

दी— । “आदिखाद्योर्न” (वार्त्तिक) । आदयति खादयति वा अन्नं वदुना ।

कर्मसंज्ञा will not arise of आदि and खादि ।

मित— । प्रत्यवसानाद्येत्वात् प्राप्ते प्रतिषेधः ।

दी— । “भक्षे रहिंसार्थस्य न” (वार्त्तिक) । भक्षयत्यन्नं वदुना । अहिंसार्थस्य किम् ? भक्षयति वलीवर्दान् शस्यम् ।

कर्मसंज्ञा will not arise in the case of भक्षि if no malice is implied. Thus—He causes rice to be eaten by the boy. भक्षि is चुरादि and takes णिच्, स्वाच् not हेतुमणिच् । Hence the कर्मसंज्ञा that was expected is prohibited. Why say ‘no malice’ ? Witness—Makes the bullocks eat corn. The corn is another man’s ; so there is malice in setting the bullocks at it.

मित— । भक्षिरिति स्वार्थिकणिच् न हेतुमणिच् । ततः प्राप्ता संज्ञा प्रतिषिध्यति । वलीवर्दानित्यत्र परकीयं मन्वमिति हिंसा गम्यते ।

दी— । “जल्पति प्रभृतीनामुपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः ।

The roots जल्पति &c. have to be included in the rule. Thus जल्पयति &c. Here the कर्म is धर्मं which is not a mere word, but an injunction expressed by some complete sentence. Hence the root not being शब्दकर्म it is provided for separately.

मित— । जल्पति धर्मं पुत्रः इत्यथौ । जल्पयति धर्मं पुत्रमिति थौ जल्पत्यादयः शब्दक्रिया घातवः स्वभावादकर्मकाः । यदा पुनः शब्दो धर्मादिप्रतिपादको भवति

तदा धर्मादीनां कर्मबद्धावो दृश्यन्ते । तथा च "तं मैथिलो वाक्यमिदं वभाषि" इति भाषतेर्हि कर्म कालेन भङ्गो प्रयोगः । इह शब्दक्रियत्वाद्प्राप्ते पृथग्यदृष्टम् ।

दी—। "दृशेश्च" (वाचिक) । दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषार्थानाम् इत्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति जिघ्रति इत्यादीनां न । स्मारयति घ्रापयति देवदत्तेन ।

The root दृशि has to be included in the rule. Thus दर्शयति &c. To know (बुद्धाच्च) in the rule refers to knowledge in general, and does not include special kinds of knowledge. This follows because special provision is made here for दृशि which means the particular kind of knowledge gained through the sense of sight. Hence च्, च्, &c. will have no प्रयोज्यकर्म । Thus स्मारयति etc.

मित—। पश्यन्ति हरिं भक्ताः इत्यणौ षीत् दर्शयति हरिं भक्तान् । ननु दृशिबुद्धयं ऋजुर्जनितबोधे वर्धते । तत् सुशेषेणाव सिधयति किमनेन वाचिकेन ? न सिधयति । सूत्रे बुद्धिरिति ज्ञानभावम्, न च चुरादिभिः कृतं विशिष्टज्ञानम् । एवं पश्यति स्मरति प्रभृतोनामप्राप्तौ पश्यतेर्धिषीयते द शेषेति । इतरेषां अख्यादोनाम-विधरेव ।

दी—। "शब्दायतेन", (वाचिक) । शब्दाययति देवदत्तेन । घात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेन अकर्मकत्वात् प्राप्तिः ।

कर्मसंज्ञा will not arise in the case of the root शब्दाय । Thus शब्दाययति etc. Hence the कर्म is included in the sense of the root शब्दाय ; the root has thus become अकर्मक, and the rule applies. In other words, शब्दायते means to make noise. This is intransitive because 'noise'—the कर्म—is included in the

sense of the root. Hence the Varttika prohibits the कर्मसंज्ञा expected from 'अकर्मकाणाम्' in the rule.

मित—। शब्दं करोति इति 'शब्दबेर—' (२६०३—३।१।१०) इति कण् । शब्दाय इति नामधातुः । तस्य अविकर्णः कर्मसंज्ञा प्रतिविधायते । कथं प्राप्तिरिति चेत्तत्राह—धातोः यः 'अर्थः' शब्दकरणरूपः तेन संगृहीतं शब्द इति 'कर्म' येन यस्य वा तस्य भावः तत्त्वम् । तेन हेतुना अकर्मकोऽयं शब्दायधातुः धात्वव्यतिरिक्तमपरं कर्म अस्य नास्ति । तत् 'अकर्मकाणाम्' इति प्राप्ता संज्ञा । उक्तञ्च 'धातोरर्थान्तरं वृत्तेर्धात्वर्थेनापसंयहात् । प्रसिद्धेरविषयातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ इति ।

दी—। येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति ते अकर्मकाः न तु अविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन 'मासमासयति देवदत्तम्' इत्यादौ कर्मत्वं भवति 'देवदत्तेन पाचयति' इत्यादौ तु न ।

By अकर्मक in the rule, here are to be understood those only that have no कर्म except देश, काल etc. but not those whose कर्म is merely ignored. Thus in मासमासयति देवदत्तः the कर्म is a काल । Hence the root is अकर्मक and we get मासमासयति देवदत्तम् । But in देवदत्तः पचति the कर्म is ओदन (though suppressed) which is neither देश nor काल etc. ; the root is not अकर्मक, and not being included in the गत्यादि list, we have देवदत्तेन etc.

मित—। अथ देशकालादिभिः सर्वे एव सकर्मका धातवः, तत् किमिदम् 'अकर्मकाणाम्' इति ? तत्राह—येषां देशकालादिव्यतिरिक्तं कर्म नास्ति ते एव इह अकर्मकाः, नाथ । फलन्तु—मासमासयति देवदत्तः इत्यात्र मासेन सकर्मिका अपि आसनक्रिया अकर्मिका गृह्यते, यो च देवदत्तस्य कर्मता भवति । देवदत्तः पचति इत्यात्र पुनः अविवक्षितेऽपि ओदनरूपे कर्मणि सकर्मक एव धातुः, यो च देवदत्तस्य कर्मता नास्ति ।

५४१ । हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥१४॥५३॥

वी—। हृक्रोः अणौ यः कर्ता स णौ वा कमसंज्ञः स्यात् ।
हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कठम् ।

Of ह and कृ, the कर्ता in the non-causal stage optionally becomes a कर्म when चिच् is attached, Thus हारयति etc. ह 'to carry' implies motion—it is गत्यर्थे ; hence हारयति भृत्यं कठम्—makes the servant carry the mat—is the only form expected ; this rule provides for भृत्येन also. कृ 'to make' is not in the list, hence admits of the form कारयति भृत्येन कठम् only ; this rule allows भृत्यम् also.

मित्र । 'क' 'कृ' इत्येतयोर्बन्धे हा च का हकरो । तयोः 'हृक्रोः' ।
करोतिरप्राप्ते ह्रस्वसंज्ञत्वात् निर्व्ये प्राण्णि विकल्पार्थं वचनम् ।

वी—। "अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वा इति वाच्यम्" (वार्तिक) ।
अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा ।

अभिवादि and दृश will optionally have प्रथीञ्चकर्म if चिच् is attached in the आत्मनेपद । Thus अभिवादयते etc. In the परस्मैपद the forms will be अभिवादयति देवं भक्तेन and दर्शयति देवं भक्तम् only—no option.

मित्र—। अत्र भाष्ये 'अभिवादि' इति वार्तिके पाठः, उदाहरण तु 'अभिवादि' इति । तत्रेदं मन्त्रव्यम्—गुरुणा वन्दने "अमुकोऽहं नमामि" इति गुरुमभिलक्ष्य कथनमाचारः । ततश्च 'अभि' अभिलक्ष्य 'वदन' कथनमिति वृत्तपत्त्या अभिवदनं नमस्कारः । सकर्मकोऽयं धातुस्तथा च भाष्ये प्रयोगः "अभिवदति गुरुं देवदत्तः" इति । किञ्च वन्दितो गुरुः शिष्यमभिलक्ष्य वदति "एषो हि वत्स आयुष्मान् भव" इत्यप्याचारः । इदम् गुरुकर्तृकमभिवदनमाशौभिकोपशान्तये वर्तते । तेन धात्वर्थ-संश्लेषात्सकर्मत्वात्सकर्मक इह धातुः । एवं शिष्यकर्तृकमभिवदनं सकर्मकम्, गुरुकर्तृकं

पुनरकर्मकमिति स्थितम् ॥ तथाच—अभिषद्विपाठे, अभिवदति देवं भक्त इत्यपिचि, नमस्कारातीत्यर्थः । तत्र मन्त्रा प्रेरितो भक्त इति विवक्षायां हेतुमपिचि, अभिवादयति देवं भक्तं भक्तेन वा । “अपिचय” (२५६४—१।१।५४) इति कर्तृभिप्राये क्रियापक्षे आत्मनेपदम् । नमस्कारार्थानां सूत्रे अयदृष्यात् अप्राप्ते विकल्पः ॥ अभिवादिपाठे तु, अभिवदति देवः, आशीर्वचनसुञ्चारयति । तत्रासौ भक्तेन कृतनमस्कारेण प्रेरित इति हेतुमपिचि, अभिवादयति देवं भक्तः । “अपिचय” इत्यात्मनेपदम् [अकर्मकत्वा-दपिक्तुं देवस्य कर्मत्वम् । इह अभिवादनमिति पिचा नमस्कारे पर्यवसानम् । मन्त्रिकर्तृका चात भक्तस्य प्रेरणा इति विवक्षायां, पुनर्यो अभिवादयति इत्यादि प्राग्वत् । अस्मिन् पक्षे सूत्रे अयदृष्यात् हेतुमपिचुत्तरणाच्च अप्राप्ते वचनम् ॥ एवं पश्यति देवं भक्तः । तं भक्तिः प्रेरयति—दर्शयति देवं भक्तं भक्तेन वा । “अपिचय” (२५६४—२।१।७४) इत्यात्मनेपदम् । “दृशेय” (५४०, वा) इति निति प्राप्ते विकल्पः । ‘आत्मनेपदे’ किम् ? अभिवादयति देवं भक्तेन इत्यप्राप्तिरेव, दर्शयति देवं भक्तम् इति च नित्या प्राप्तिः ॥

५४२ । अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥१।४।४६॥

दी—। अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मस्यात् । अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरि ।

The roots शी स्त and आस preceded by अधि will have their आधार for कर्म । Thus अधिशेते etc. The word आधारः follows from “आधारोऽधिकरणम्” (632--1, 4. 45).

नित—आधार इत्यनुवृत्तिलब्धम् । एते प्रकृत्या अकर्मका धातवः आधारिण्यसकर्मका जाताः ।

५४३ । अभिनिविशश्च ॥१।४।४७॥

दी—। ‘अभिनि’ इत्येतत् सङ्घातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सन्मार्गम् ।

The root विश् with the conjunct prefix अभिनि will have its आधार for कर्म । Thus अभिनिविशते &c. Adopts an honest policy follows the path of virtue. &c.

मित ।—कर्म इत्यनुवचते आधारस्तु अनुवच एव । “निर्विगः” (२६८३—१।१।१०) इत्याद्यनेप्रदन् । अभिनिविश इति आद्यद्दे वचते । प्रकृत्यायनकर्मकः ।

दी—। “परिक्रयणे सम्प्रदानम्—” (५८०—१।४।४४) इतिसूत्रादिह मण्डूत्पूत्या अन्यतरस्यां प्रहणमनुवर्त्तन् व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्कचिन्न । पापेऽभिनिवेशः ।

Sometimes the आधार does not become कर्म, but appears as आधार । Witness पापेऽभिनिवेशः । This is because the word अन्यतरस्याम्, implying optionality, comes in here like a frogbya leap from the rule “परिक्रयणे—” and the optionality is restricted. The words विभाषा and अन्यतरस्याम् imply optionality. विभिन्ना भाषा विभाषा different language, which implies optionality. Again अन्यतरस्याम् is elliptical for अन्यतरस्यां कक्षायाम्—in the other alternative. Or treat them as indeclinables. A very simple way of reconciling the examples अभिनिविशते etc. and पापे etc. is to suppose that so long as अभिनिविश् stands unchanged, the आधार appears as कर्म ; otherwise as अधिकरण । In अभिनिवेश there is change, viz. विश् has become वेश by गुण, hence पापे appears as अधिकरण ।

मित— । अन्यतरस्यामिति विभाषेति च अन्येषु पत्येति । विकल्पद्वीतकावेती । यदा—विभिन्ना भाषा विभाषा । अनव्ययश्चैतत् । तथा च हतौ प्रयोगः—“भोज-शोऽसुरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया” इति । अन्यतरस्यामित्यत च कक्षायामिति विशेषमज्याकार्यम् । यदा अन्यतरस्य आम् इति ष्छेदः । आमित्यङ्गीकारे ; तेन विकल्पबोधः ॥ ‘कचित्’ आचारस्य कर्मत्वं न = पापेऽभिनिवेशः । कर्मैतत् ?

“परिक्रयणे संग्रदानम्—” इति सूत्रादिषु अस्मिन् सूत्रे विकल्पबोधकस्य ‘अन्यतरस्याम्’ इति शब्दस्य ‘यङ्णम्’ अनुबन्धे विकल्पः अनुवर्त्तते इति परिकल्प्य एतत् लभ्यते ॥ यदि विकल्पः, तर्हि ‘पापमभिनिवेशः’ इत्यप्यस्तु, अस्तु च ‘अभिनिविशति सन्मार्गे’ इत्यपि । नैवम्—‘वावास्थितायाः, निहिंष्टविषयायाः ‘विभाषायाः’ विकल्पस्य ‘आश्रयणात्’ यङ्णत् । इह आधारः इह कर्म, एवं विषयविभागकल्पनात् अनिष्टं परिह्रयते । ननु तदा “परिक्रयणे—” इति “अभिनि—” इति च एतयोर्बन्धे पतितेषु “आधारोऽधिकरणम्” (६१२—१।४ ४५) इत्यादिषु सूत्रेष्वपि वावास्थित-विभाषा प्रसज्यते । तदाह—“मण्डूकद्रुता अनुबन्धे” इति । यथा मण्डूकः स्थानात् दूरं स्थानान्तरमुतप्लता गच्छति, अन्तरा भूमि न स्पृशति तथा अयमपि अन्यतरस्याशब्दः सूत्रात् सूत्रान्तरम् अन्तरा सूत्राणि प्रशशने च व्रजति । यथा—अविक्रते अभिनिविश इति सङ्घाते कर्म, विक्रतेऽधिकरणम् । अभिनिविशति सन्मार्गेम् इत्यविक्रतः सङ्घातः अतः कर्मत्वम् । पाषेऽभिनिवेशः इति तु घञा गुणिक विक्रतः सङ्घातः ततोऽधिकरणम् । वस्तुतस्तु वावास्थितविभाषाश्रयणमेवजायः । तथा च “कृत्विदपवादविषयेपि सत्सर्गः अभिनिविशति” इति भाष्ये प्रयोगः । तत्र च अविक्रतेपि सङ्घाते आधारस्य कर्मता । ५४४ । उपान्वध्याङ् वसः ॥१।४।४८ ॥

दी— । उपदिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्मं स्यात् । उपवसति अधिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः ।

The आधार of वस with उप &c, prefixed becomes its कर्म । Thus उपवसति &c.

मित— । उपान्वध्याङ् इतिह्रस्वः । तत्र उपान्वध्याङ् पूर्वा वः (वस्) इति आकषाधिं वादिः । यथा उपान्वध्याङ् श्यो वः (वम्) इति सुप्तुपा । वस् इति वस निवासे भूषादिः ।

दी— । “अभुक्तार्थस्य न” (वात्तिंफ) । वने उपवसति !

The आधार will not be the कर्म if वस means ‘to fast.’ Thus वने &c.

मित— । उपपूर्वस्यैव अयमर्थः सञ्चरति ।

दी— । “उभसर्वतसोः कार्य्या धिगुप्यर्थादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाम्नेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ (वार्त्तिक) ॥

उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् ।

उपय्युपरि लोकं हरिः । अध्येधि लोकम् । अधोऽधो लोकम् ॥

द्वितीया should be attached to a प्रातिपदिक if it is connected with उभ and सर्व followed by तम्, with धिक्, with उपरि, अधि and अधः doubled, and sometimes in connection with other particles also. Thus उभयतः &c. Here उभसर्वतसोः and धिक् are सप्तम्यन्त । धिक् implies निन्दा censure. उभयतः, सर्वतः, उपरि अधि. अधस् are all अन्वय, Hence अन्वत्त has to be taken as referring to other indeclinables; दृश्यते implies that un-named cases are to be ascertained from usage.,

नित— : उभसर्वयोः तसौ उभसर्वतसौ, तत्प्रत्यायानौ उभसर्वशब्दो इत्यर्थः । तयोः युक्तयोः सतीः । धिङ् निन्दायामन्वयस, तन्निन् सति । आसौडितं द्विरुक्तस्य पराईम् । तत् अन्तं येषां तेषु, द्विरुक्तेषु सत्सु इत्यर्थः ॥ उभसर्वतसोः धिक्शब्दे, आसौडितान्तेषु उपप्यादेषु तेषु उपप्यधसस्तु द्विरुक्तेषु, एभिर्वोगे इत्यर्थः द्वितीया स्यात् । प्रदर्शननामनेतत् न परिगणनम् । तदाह—ततः अन्यत्रापि द्वितीया दृश्यते ॥ उक्ता कर्मद्वितीया इह तु उपपदद्वितीया प्रारभ्यते । द्वितीयेधं शेषपठ्या अपवाटः ॥ उपप्यधसः समीप्ये” (२१४२—८१।७) इत्युक्ता उपरि, अधि, अधम एते त्रयः । लोकस्य उपरिष्ठात् समीपे देशे, लोकमधिकृत्य समीपे एव लोकस्य अधस्तादपि ; समीपे खलु हरिरिति लोकस्य मूढतया त न पश्यति, इति उदाहरणवयस्य मिलितोऽर्थः । “उपप्यधि—” इतिस्त्री ष कृते हित् एव द्वितीया । अन्यत्र “उपप्युपरि बुद्धीनां चरन्तीन्वरबुद्धयः” । बोपसायां द्विरुक्तेषु यथाप्राप्ता च षष्ठी ॥ ततः अन्यत्र इति अन्येषु अन्ययेतु इत्यर्थः, अवयवानामिव प्रकृतत्वात् ॥

द्वी— । “अभितः परितः समया निकषा ह्य प्रतियोगेऽपि”

(वार्त्तिक) । अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया ।
निकषा लङ्काम् । हा कृष्णाभक्तम् । तस्य शोच्यता इत्यर्थः ।
“बुभुक्षितं न प्रति भाति किञ्चित्” ।

Also in connection with अभितः परितः, समया, निकषा, हा and प्रति । Thus अभितः &c. हा कृष्णाभक्तम् means pitiable is the plight of one not devoted to Krishna. In these and other Upapada Vibhaktis षष्ठी was generally expected and is barred by these special injunctions. Thus अभितः कृष्णम् is समीपे कृष्णम् &c. प्रति भाति are two separate words, the first being connected with बुभुक्षितम् । The line means—It is all blank to the hungry.

मित—“ततोऽन्यवापि दृश्यते” इत्याकारानां प्रयोगसमयानां कानिचित् प्रदर्शने अभित इति । अभितः लभयतः । परितः सर्वतः । समया समीपे, अधिकरणशक्ति-प्रधानम्, एव निकषा । हा इत्यव्ययं शोके । बुभुक्षितं प्रति न किञ्चिद्भाति ॥ एवमन्यवापि प्रयोगोऽनुसर्तव्यः । तथा च ऋतयोनि द्वितीया लभते “पुरुधाराधनसूते” इत्यादि प्रयोगदर्शनात् । केचित् पृथग्विनानानामभिः द्वितीयामपि अनेनेव साधयन्ति ॥

१४६ । अन्तरान्तरेणयुक्ते ॥ २।३।४॥

दी—। आभ्यां धोगे द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वां मां हरिः ।
अन्तरेण हरिं न सुखम् ॥

द्वितीया should be attached in connection with अन्तरा and अन्तरेण । Thus अन्तरा &c.—Between you and me the interval is not blank, but Hari exists &c.

मित—। अन्तरा इत्यधिकरणशक्तिप्रधानमव्ययं, मध्या इत्यधे । अन्तरेण इति विनाधेऽप्ययम् । अन्तरा च अन्तरेण च इति द्वन्द्वः । ताभ्यां तत् युक्ते, तस्मिन् द्वितीया स्यात् । मध्याता तु मध्याध्वसापेक्षा । तेन “त्वां माम्” इत्याभयत्र द्वितीया ।

५४६ । कर्मप्रवचनीयाः ॥ १।४।८३ ॥

दी— । इत्यधिकृत्य—

Having taken up this subject—A number of indeclinables follow covering rules 547—567 ; these are all to be termed कर्मप्रवचनीय ।

मित— । कर्म इति क्रियावचनम् । तत् प्रोक्तवन्तः क्रियां काचित् द्योतितवन्तः इति सूते कर्त्तरि षनीयर्, बाहुलकात् । ये पूर्वं क्रियां काचित् द्योतितवन्तः सम्प्रति तस्याः क्रियाया अभावात् न क्रियां कामपि द्योतयन्ति, किन्तु क्रियान्तरेण कस्यापि सम्बन्धमात्रं द्योतयन्ति, तेऽत्र कर्मप्रवचनीयाः ।

५४७ । अनुलक्षणे ॥ १।४।८४ ॥

दी— । लक्षणे द्योत्ये अनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्ग-
संज्ञापवादः ।

अनु has this designation when it implies causation. This sets aside the designations गति and उपसर्ग ।

मित— । लक्ष्यते अनेनेति लक्षणं सूचकम्, कार्यकारणभावस्य इति शेषः । एतच्च उपरिष्ठात् स्मृटीभविष्यति ॥

५४८ । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ २।३।८ ॥

दी । एतेन योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् ।
हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः ।

द्वितीया is the विभक्ति in connection with a कर्मप्रवचनीय । Thus जपम् &c. The sense is that the shower was indicated by जप which was its cause. जपमनु प्रावर्षत् is elliptical for जपमनुनिशम्य प्रावर्षत् where अनु is an उपसर्ग to निशमनक्रिया । It specifies the sense of this क्रिया saying that वर्षण followed निशमन । Indirectly it also declared that जप is the cause and वर्षण its effect. When

निश्चयनक्रिया is dropped, the causal relation alone remains. अतु then indicates that relation only. "It does not now specify निश्चयनक्रिया, nor does it drag in that क्रिया though absent ; it does not expressly declare any relation, but merely indicates the relation"—Hari-Karika.

नित— । 'कर्मप्रवचनीयेन' यो 'युक्तः' तस्मिन् 'द्वितीया' विभक्तिः स्यादित्यर्थः । अथ कोऽत्र कर्मप्रवचनीयेनयुक्तः ? यो हि प्राक्, कर्मरूपेण क्रियया युक्त आसीत् स एव । सम्प्रति लुप्तायां क्रियायामुपसर्गस्य कर्मप्रवचनीयत्वं जातेऽपि पूर्वयोगानुरोधात् तस्यैव युक्तता न्याय्या ॥ अत उदाहरणे यो प्रति अनुरूपसर्ग आसीत्, लुप्ता सा क्रिया । जपमनुनिश्चय प्रावर्षत् इति तु लोपात् प्राक् । तत्र अनुः निश्चयनक्रिया द्योतितवान्, वर्षेणपूर्ववर्षेण निश्चयनमित्येव प्रकारेण क्रियां विशेषितवान् । तथा च जपः कारण, वर्षेण कार्यमित्यपि बोधितवान् । लुप्तायां क्रियायां सम्प्रति अनुः तां क्रियां न द्योतयति, केवलं जपवर्षेणयोः कार्यकारणरूपयोः श्लाघ्यशापकभाव साक्षादनुक्तापि बोधयति । एवं सर्वत्र कर्मप्रवचनीयेषु द्रष्टव्यम् । तदाह— 'हेतुभूतेन' वर्षेणकारणेन 'जपेन उपलक्षितं' सूचितं 'वर्षेणम्' इति । उक्तञ्च हरिणा—“क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः । नापि क्रियांपदाद्येपी सम्बन्धस्य तु भेदकः ॥” इति ॥

दी— परापि हेतौ तृतीया अनेन वाध्यते “लक्षणेत्थमभूत्—” (५५२—१।४।६०) इत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् ।

The द्योतिका by 'हेतौ' (568—2. 3. 23), though subsequent, is barred by this rule, because the स'ज्ञा is enjoyed again though attached already by "लक्षणेत्थमभूत्—" । That is to say अतु in the matter of लक्षण is already a कर्मप्रवचनीय by "लक्षणेत्थमभूत्—" । The designation is here enjoyed a second time because the द्वितीया required by "लक्षणेत्थमभूत्—" is barred by हेतुद्वितीया, the rule "हेतौ"

being latter than the rule "कर्मप्रवचनीपुक्तं द्वितीया" in Panini's arrangement,

मित—अनु चेतुथेत् अपः "हेतौ" (५६८—२।१।२९) इति परवर्तिनी द्वितीया वाधिका भविष्यति द्वितीयायाः । सत्यं भविष्यति "लक्षणेत्वम्भूत्—" इत्यवस्थायाः सामान्यतः प्राप्ताया द्वितीयायाः । तत्, अनोर्वाचो ना भूत् इत्थि छि सूत्रकारः "प्रतिपर्यन्तवः" इति समुदायात्, अनुं निष्कृष्य विहितानपि संज्ञां भूयो विदधाति, "अनुलं चणे" इति । तेन एतद्विषये कर्म प्रवचनीयद्वितीया एव हेतुद्वितीयां वाधियते ॥

५८८ । तृतीयाथे ॥ १।४।८५ ॥

दी—अस्मिन् द्योत्ये अनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना । तथा सह संबद्धा इत्यर्थः । पिञ् बन्धने—क्त ।

अनु has this designation if it implies the sense of the द्वितीया विभक्ति । Thus नदीम् etc, The sense is 'joined with the river'. The क्त is after पिञ् to bind,

मित— । अनुः द्वितीयाथे द्योत्ये कर्म प्रवचनीयः स्यात् इत्यन्वयः । द्वितीयाथे इह सहायः । सहायद्वितीयाया वाधिकेयं द्वितीया ।

५९० । हीने ॥ १।४।८६ ॥

दी—हीने द्योत्ये अनुः प्रावत् । अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः ।

अनु is as before (a कर्म प्रवचनीय) when the inferior has to be indicated by it. Thus अनु etc. The sense is, the gods are inferior to हरि । Hari and सुराः both are connected with अनु, yet हरि alone, the superior, takes द्वितीया । That is the usage in expressing this sense.

मित— । अत्र उत्कृष्टं विभक्तिः, न हीने नाप्युभयोः, अभिधानसा भावात् ।

५१ । उपोऽधिके च ॥१४।८७॥

दी । अधिके हीने च द्योत्ये उप इत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात् ।
अधिके सप्तमी वक्ष्यते (६४५—२।३।८) । होने—उप हरिं सुराः ।

उप is a कर्म प्रवचनीय when the inferior or the superior has to be indicated ; सप्तमी will be subsequently enjoined, barring द्वितीया, in indicating the superior. For the inferior, उप etc., is an example.

मित— । चकारात् हीनेऽपि । अधिके परा सप्तमी द्वितीयाया वाचिका ।

५२ । लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपय्यन्वः ॥१४।२०॥

दी— । एव्येषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे—
वृक्षं प्रति अनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्यम्भूताख्याने—
भक्ती विष्णुं प्रति परि अनु वा । भागे—लक्ष्मीहरिं प्रति परि अनु
वा, हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायाम्—वृक्षं वृक्षं प्रति परि अनु
वा सिञ्चति । अत्र उपसर्गत्वाभावान्न षत्वम् ॥ एषु किम् ?
परिषिञ्चति ॥

प्रति &c. are कर्म प्रवचनीय when लक्षण, इत्यम्भूताख्यान, भाग, वीप्सा are the subject-matter. Thus लक्षणे (in the case of an indicator)—
वृक्षं etc; इत्यम्भूताख्याने (in the declaration of one's change of character)—भक्ती etc. भागे (in the case of a share) लक्ष्मीः etc. the sense is, she is Hari's share. वीप्सायाम् (in the case of pervasion)—वृक्षम् etc. here no ष, because प्रति etc. are not उपसर्ग । Why say 'when these senses etc.' ? Witness परिषिञ्चति (with a ष) because परि etc. are now उपसर्ग ।

मित— । लक्षणं सूचकम् । तद्धिन् विधये ॥ इत्याम् भूतः = इत्यम्भूतः, कश्चित्

प्रकारं प्राप्तः, सुप्सुपा । तस्य आख्यानं कथनम् । इत्यभूतः आख्यायते अनेन इत्यभूताख्यानं प्रकारविशेषनिरूपकम् इति तु नागेशः । तस्मिन् विषये ॥ भागः खीक्रियमाणः अंशः । नागेशन्तु भागः अस्ति अस्य भागः अंशहरः । अर्थभावाच्च ; तस्मिन् विषये ॥ व्याप्तुनिष्ठा वीप्साः । तस्या विषये ॥ इत्थं प्रतिगम्य परिव्याप्य अनुव्याप्य वा विद्योतते विद्युत् इति इत्थं विद्युद्विद्योतनदेशे लक्ष्यते । तत् इत्थोऽत्र लक्ष्यम् तच्च प्रत्यादिना सूच्यते । भूतेपूर्वं कर्मणि द्वितीया ॥ भक्तः अनुरक्तः । कर्त्तरि क्त आदिकर्मणि ; अनुरक्त्या एवात्र इत्थं भूतता । सा प्रत्यादिना सूच्यते । विष्णुं प्रति पूज्य परिपूज्य अनुपूज्य वा भक्तः इति भूतेपूर्वं कर्मणि द्वितीया ॥ लक्ष्मीविषये हरि- भागवान् । सागरमन्थने लक्ष्मोर्द्धरंशः । तच्च प्रत्यादिना सूच्यते । हरिं प्रतिस्मृता परिस्मृता अनुस्मृता वा लक्ष्मीः इति भूतेपूर्वं कर्मणि द्वितीया ॥ इत्थं-इत्थमिति द्विरुक्तौ नैव वीप्सा सूच्यते न प्रत्यादिना । तत् वीप्सां प्रति प्रत्यादीनां न द्योतकता । वीप्सानुरोधेन “एष्वर्थेषु विषयभूतेषु” इत्युक्तं न पुनरेष्वर्थेषु द्योत्येत् । वीप्साभावे कर्मप्रवचनीयत्वाभावात् उपसर्गता भवति, तेन इत्थं परिधिचिन्ति इति बलम् ॥

५५३ । अभिरभागे ॥ १।४।८१॥

दी—। भागवर्जे लक्षणादौ अभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभि वर्त्तते । भक्तो हरिमभि । देवं देवमभि सिञ्चति । अभागे किम् ? यदत्र ममाभिषयात् तद्वीयताम् ।

अभि is a कर्मप्रवचनीय in the matter of लक्ष्य &c. as above, excepting भाग । Thus हरिमभि &c. Why say अभि ? Witness यदत्र etc.—Give me my share of it—Where अभिषयात् has च, because, the reference being to भाग—share or sharer—अभि is not a कर्मप्रवचनीय, but an उपसर्ग and causes बल ।

मित—यत् मम अभिषयात् यो मम भाग इत्यर्थः । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाभावे द्वितीया न भवति । शिवलक्षणा षष्ठी तु ३।५ता एव । तदाह ममाभिषयात्, न पुनर्मा- मभिषयात् । अनेरुपसर्गत्वे “उपसर्गं प्रादुर्भ्याम्—” (२४८२—८३।५७) इति बलम् ।

५५४ । अधिपरी अनर्थकौ ॥ १।४।६३॥

दी— । उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽधि आगच्छति । कुतः परि आगच्छति । गतिसंज्ञावाधात् “गतिर्गतौ” (३८७५—८।१।७०) । इति निघातो न ।

अधि and परि are कर्मप्रवचनीय when they carry no special sense. Thus कुतः etc. Here अधि and परि are not affected by निघात (low accent) as required by the rule “गतिर्गतौ”, because the designation गति is, in the matter of them, supplanted by the designation कर्मप्रवचनीय ।

मित— । उदाहरणयोः क्रिया कापि न लुप्ता अा इति अधिपरी उपसर्गो स्याताम् । अत एतौ द्रष्टुं सन्धविशेषं कनपि न द्योतयतः । किन्तु गमनक्रियायै मात्रं विशेषयतः । तदनयोर्गतिसंज्ञा प्राप्ता अनेन निघात्यते । निघात इत्यनुदात्तम् । आगच्छति इत्यव आ इति गतिः । ततः पूर्ववर्त्तनी ‘अधि परि’ इत्येतयोः “गतिर्गतौ” इत्यनेन अनुदात्तता प्रसज्यते, एतयोर्गतिसंज्ञावाधात् तु न भवति ।

५५५ । सुः पूजायाम् ॥ १।४।६४॥

दी— । सु सिक्तम् । सु स्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न षः । पूजायां किम् ? सुषिक्तं किं तावत्र ? क्षेपोऽयम् ।

सु is a कर्मप्रवचनीय when praise is implied. Thus सु सिक्तम् etc. No ष because सु is not an उपसर्ग । Why say पूजायाम् ? Witness सुषिक्तं etc.—Is this your fine sprinkling here ? This is a taunt—a censure ; hence सु is an उपसर्ग and we get ष ।

मित— । सुषिक्तमिति भाषे क्तः । अथ इति निन्दा । अथवाकृतं सिकं वीत्यः सोपशसं कश्चिदाह—अधि भोः “सुषिक्तं किं तावत्र” इति ॥

५५६ । अतिरतिक्रमणे च ॥ १।४।६५ ॥

दी— । अतिक्रमणे पञ्जायाश्च अतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः
स्यात् । अति देवान् कृष्णः ।

अति is a कर्मप्रवचनीय when it implies 'surpassing' or 'praise'
मित—पूजा प्रशंसा । अतिक्रम्य देवान् कृचः इति कृष्णस्य प्रशंसा वा अतिक्रमण-
मात्रं वा गम्यते । उभयोरिकमेव उदाहरणम् ।

५५७ । अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ १।४।६६ ॥

दी— । एषु द्योत्येषु अपिरुक्तसंज्ञः स्यात् ।

अपि is a कर्मप्रवचनीय when it implies :—(i) पदार्थ—The sense
of some word which is not directly mentioned ; (ii) सम्भावना—
hyperbole ; (iii) अन्ववसर्ग—permission to do as desired ; (iv)
गर्हा—censure ; (v) समुच्चय—conjunction of several statements.

मित— । 'पदस्य' अप्रयुक्तस्य पदस्य कस्यचित् 'अर्थः' पदार्थः । तस्यैवोदाहरति—

दी— । सर्पिषोऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वात् न षः ।
सम्भावनायां लिङ् ।

Thus सर्पिषः etc.—A drop of ghi might perhaps exist, अपि
not being an उपसर्ग, न षः । The लिङ् in स्यात् implies certainty
of existence.

मित— । 'सर्पिषः—इति पदार्थद्योतनस्य उदाहरणम् । सम्भावना सत्ताध्यव-
सानम् अस्तित्वानुमानमित्यर्थः । तत्रानुमानं कार्यकारणज्ञानसापेक्षम् । कृष्णनिषधेत्
स्यात् इष्टिर्भवेत् इत्यत्र "हेतुहेतुनतोलिङ्" (३५१२—३।३।१५६) इति लिङ् । अथ
कश्चित् कार्यं कारणवित् कृष्णनिषोदयं दृष्ट्वा कारणमनुक्ता एव यदि वदति "इष्टिर्भवेत्"
इति, तदाच्यते सम्भावनायां लिङ् इति । यस्तुतस्तु तत्रापि हेतुनत्ता एव लिङ्गो
निमित्तम् ॥ भवतु, काऽयं पदार्थद्योतकता अपिः इत्याह—

दी—। तस्या एव विषयभूते भवने कर्त्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन् अपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते । 'सर्पिष' इति षष्ठी तु अपिशब्दवलेन गम्यमानस्य विन्दोरवयवावयवि-
भावसम्बन्धे । इयमेव हि अपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम ।
द्वितीया तु नेह प्रवर्तते सर्पिषो विन्दुना योगो न्तु अपिना
इत्युक्तत्वात् ।

The subject-matter of this सम्भावना is the भवनक्रिया in स्यात् । अपि goes with स्यात् and implies uncertainty of the भवनक्रिया, the agent of this क्रिया having made itself scarce. With such reference to the agent through अपि, it is seen that some such thing as विन्दु (a drop,) is here understood as the agent of भवनक्रिया । सर्पिषः takes षष्ठी because it is the अवयविन, the अवयव being विन्दु । This is what is meant by अपि implying the sense of some suppressed word. There is no scope for द्वितीया here, because, as remarked सर्पिन् is connected with विन्दु not with अपि ।

मित—। 'भवनम्' असघातीरर्थः, तद्विषय 'सम्भावनाया विषयः' । सम्भावनायां लिङि, स्यादिति धात्वर्थस्य भवनक्रियाया अवयवभावो वक्ति । अपिः शङ्कायाम् । "गर्हासमुच्चयप्रथमज्ञासम्भावनास्त्वपिः" इत्यमरः । शङ्का सन्देहः । अपिस्यादिति भवन-
क्रियायां सम्बन्धे भोजयति, 'दुर्लभा भवनक्रिया' इति कथयति । एषोऽव वाच्योऽर्थः । 'कर्त्ता तु दुर्लभः' इत्येवम् दुर्लभता क्रियायाः । ततश्च सर्पिषः स्वल्पता द्योतिता । एवमिह 'अपिशब्दवलेन अवयवबोधकः विन्दुः शेषः इत्येवमकारकः कश्चित् शब्दः अप्रयुक्तोऽस्ति इति गम्यते । तस्यैवायं अपिना द्योत्यते इति 'पदार्थद्योतकता अपि-
शब्दस्य । इत्यं कर्मप्रवचनीयत्वे 'अपि स्यात्' इति पत्वाभावः । उदाहरणान्तराख्या—

दी ।—अपि स्तुयाद्विष्णुम् । (सम्भावनम्—शक्तुःशक्तिर्मा-
विष्कृत्तुं मत्युक्तिः) ॥ अपि स्तुहि (अन्ववसर्गः—कामचारानुज्ञा) ॥
धिग्देवदत्तम्, अपि स्तुयाद्वृषळम् (गही) ॥ अपि सिञ्च अपि
स्तुहि (समुच्चये) ॥

सम्भावनम् is a hyperboie to imply plenitude of power. Thus
अपि स्तुयाद्विष्णुम्—He can enumerate all the excellences of Lord
Vishnu even. अन्ववसर्ग—अपि स्तुहि belaud him by all means,
Instance of censure—धिक्, etc ; Fie on Devadatta he would
flatter even a Sudra ; समुच्चये—अपि etc.—sprinkle and praise too.

मित— । सम्भावनम्सम्भाव्यायेसम्भावनम् । अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयात् ।
सम्भावनायां लिङ् ॥ धिग्देवदत्तम् इत्यत्रापि सम्भावनायामेष लिङ् । तत्र च विषये
“गर्हायां लङ्पिनालोः” (२७६६—३।३।१४२) इति लट् परिण “हितुमतौलिङ्”
(२८१३—३।३।१५६) इत्यनेन बाध्यते । सम्भावना च तन्मूलिकैव इत्यङ् प्राक् ।
अपिष्टुयात् अपिष्टुहि अपिषिञ्च इत्यादि तु न, उपसर्गत्वाभावात् ।

५५८ । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥२।३।५॥

दी— । इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते ।
मासं शुद्धानाः ॥ क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं
गिरिः ॥ अत्यन्तसंयोगे किम् ? मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैक-
देशे पर्वतः ॥

Time and stage of journey take द्वितीया when pervasion is
implied. Thus—मास etc., auspicious for the whole month etc.
Why say अत्यन्तसंयोगे—if there is pervasion ? Witness मासस्य
etc.,—Reads twice in the month ; क्रोशस्य etc.—mountain is
some-where in this Krosa of journey.

मित—। अत्यन्तः अतिशयितः संयोगः अत्यन्तसंयोगः सर्वात्मसम्बन्धः । तस्मिन्
 दोषो कालध्वनोर्द्वितीया स्यात् । कल्याणौ मङ्गला । मासं कल्याणौ, सधे मासं
 मङ्गला, इति गुणेन सर्वात्मसम्बन्धः । माससधीते इति क्रियाया सर्वात्मसम्बन्धः ॥
 धाना भृष्टधवः । गुडश्च धानाश्च गुडधानाः मासं व्याप्य एताः इति द्रव्येण सर्वात्म-
 सम्बन्धः ॥ मासस्य द्विरधीते इति मासे द्विरधीते इत्यर्थः, न तु अप्ययनेन सर्वे मासं
 व्याप्नोतीति । व्याप्तौ सत्यामसत्याश्च मासस्य अधिकरणत्वमस्ति । तद्विषयत्वायामत्यन्त-
 संयोगे माससधीते इति द्वितीया, असति तस्मिन् मासस्य इति शेषे षडो । न तु
 "अकथितश्च" (५३८) इति "अकर्मकधातुभिः—" (५३८, वा) इति वा कर्मसंज्ञा
 इह, धातोः सकर्मकत्वात् परिगणनाभावाच्च ।

सुवर्थप्रकरणे—तृतीया

५३८ । स्वतन्त्रः कर्ता ॥ १।४।५४ ॥

दी—। क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितः अर्थः कर्ता स्यात् ।

That, which is represented as having the initiative in the matter of any action, is designated the कर्ता—Agent of the action,

मित—। कारकाणां सर्वेषामपि स्वस्व व्यापारं प्रति स्वातन्त्र्यानस्ति । तेषां
 प्रधानत्वेन विवक्षिते कस्मचित् व्यापारे इयं संज्ञा । तेन देवदत्तः पचति, असिन्धिनसि,
 स्यालौ पचति इत्येवमादि भवति ।

५३९० । साधकतमं करणम् ॥ १।४।४२ ॥

दी—क्रियासिद्धौ प्रकृतोपकारकं कारकं करणसंज्ञं स्यात् ।

तमवग्रहणं किम् ? गङ्गायां घोषः ।

That, which is most serviceable in the accomplishment of an act, is called the करण (Instrumental case) of that act. What is the necessity of attaching तमप् after साधक ? witness गङ्गायां घोषः—the dairy farm is on the bank of the Ganges—which will

not be available as an instance of अधिकरण if the necessity for तमम् is not recognised here.

मित— । प्रकृतं यथा तथा उपकारकं 'साधकतमम्' । कारकाणि सर्वाण्येव साधकानि । तत यस्य व्यापारात् परमव्यवहृता फलोत्पत्तिर्दृश्यते तत् साधकतमम् ॥ इह कश्चिदाहाराधीं मधुराणि भोज्यान्वभिलक्ष्य यदि प्रार्थयते एभ्यो मधुरमेदंहीति तदा मधुरतममेव तस्मै दीयते । तथा साधकेषु कारकेषु स्थितेषु 'यद्देषु साधकं तत्' इत्युक्ते साधकतममेव गम्यते । तत् 'साधकं करणम्' इति बोध्यता किमनेन निष्प्रयोजनेन तमम् प्रत्ययेन, इति पृच्छति— 'तमवयवद्वयं किम्' इति । तयोच्यते, सर्वं विनापि तमपाकरणे इष्टसिद्धिः, किन्तु अधिकरणे अनिष्टप्रसङ्गः । "आधारोऽधिकरणम् (६२१—१.४।४५) इत्युक्तम् । आधिपते अनेन अस्मिन् वा इति च आधारः । अनया व्युत्पत्त्या कश्चित् सर्वात्मना आधारः यथा तिलासौलस्य, कश्चित् एकदेशिन यथा वनं भिङ्गस्य, कश्चित् विषयतया यथा भोगाः अभिलाषस्य, इत्याधारस्य, बहुविधत्वमुपजायते । तत् आधारः इत्युक्ते तिलेषु तैलमिति प्रकृत एव आधारो गृह्यीष्यते । तेन गोनिवासस्थानं गङ्गातीरे वर्धते इत्यर्थे गङ्गायां घोषः इति न भविष्यति । तत इह तमस्यद्वयेन प्राप्यते, कारकप्रकरणे तमपा विना प्रकर्षविज्ञानं न भवतीति तेन "आधारः—" (६२२) इति तमपा विना निर्देशात् सर्वेषामेव आधारारण्यधिकरणता, सप्तमी च विभक्तिः, गङ्गायां घोष इत्यादि प्रयोगश्च सिध्यति ।

५६१ । कर्त्तृकरणयोस्तृतीया ॥२।३।१८॥

दी— । अनभिहिते कर्त्तारि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण वाणेन हतो वालो ।

The third group of case-affixes should be attached to an undeclared कर्त्ता (Nominative) or करण (Instrumental). Thus रामेण &c.

मित— । 'अनभिहिते' इत्यधिकारप्राप्तम् । हत इति कर्त्तारि क्तः । एतेन कर्त्तुं उक्तं वाच्येति ; अनुक्ते च कर्त्तृकरणे । रामेण इत्यनुक्ते कर्त्तारि तृतीया, वाणेन इत्यनुक्ते करणे ।

दी— । “प्रकृतादिभ्य उपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । विपमेण एति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । सुखेन दुःखेन वा याति । इत्यादि ।

‘It should be noted that words of the प्रकृत्यादि class take द्वितीया ।’ Thus प्रकृत्या &c.—amiable by nature, mostly a sacrificer ; Gargya by lineage ; moves unsteadily ; buys two dronas of paddy ; walks with ease or difficulty etc.

मित— । उपपदविभक्तिमाह—प्रकृत्येति । प्रकृत्या चारुः इति क्रियाया अनुस्तेः कारकत्वान्नाशात् शीघ्रे षष्ठौ प्रापता तदपवादस्तृतीया । प्रायशब्दो वाङ्मयवाचो । बहु प्रायेण यथा तथा याज्ञिक इत्यर्थे क्रियाविशेषणद्वितीयापवादस्तृतीया । गोत्रं गार्ग्यः इत्यर्थे गोत्रेण गार्गा इति प्रथमापवादस्तृतीया । समनेति विषमनेति इति क्रियाविशेषणद्वितीयापवादस्तृतीया । एषु द्विद्रोणं यथा तथा धान्यं क्रीणाति सुखं दुःखं वा याति इत्यादि । भाष्यतु सर्वत द्विद्रोणीया करणद्वितीया वा उक्ता वार्त्तिकेण प्रत्याख्यातम् ।

५६२ । दिवः कर्म च ॥ १।४।४३॥

दी— । दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । चात् करणसंज्ञम् । अक्षौरक्षान् वा दीव्यति ।

The most serviceable in the accomplishment of the action, in connection with the root दिव् to sport, is called कर्म । From the च in the rule, करणसंज्ञा is also available. Thus अक्षौः etc., where the द्वितीया is from the करणसंज्ञा and द्वितीया from the कर्मसंज्ञा ।

मित— । चात् सूत्रस्थात् चकारात् इत्यर्थः । समुच्चये चकारः इत्याशयः ।
५६३ । अपवर्गे तृतीया ॥ २।३।६॥

दी— । अपवर्गः फलप्राप्तिः । तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनो-

रत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अहं ना क्रोशेन वा अनुवाकोऽधीतः ।
अपवर्गे किम् ? मासमधीतो नायातः ।

अपवर्ग is attainment of the end. If that has to be indicated time and stage of journey take द्वितीया when there is pervasion. Thus अज्ञा etc.—the अनुवाक was chanted by the time the day passed or a krosa was gone over. Why अपवर्गे ? Witness मासम् etc.—read a month but was not mastered = where मासम् has द्वितीया by 'काश्याध्वनोः—' (558—2, 3, 5).

नित— । 'काश्याध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति पूर्वं सूत्रादनुवर्तते ॥ 'नायातः' इति अपवर्गाभावः, ततो द्वितीया ।

५६४ । सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ २।३।१८ ॥

दी— । सहार्थेन (क) युक्ते अप्रधाने (ख) तृतीया स्यात् ।
पुत्रेण सह आगतः पिता । एवं साकं साद्ध समं योगेऽपि ।
विनापि तद्योगं तृतीया (ग)—“बृद्धो यूना—(६३१—१।२।६५)
इत्यादि निर्देशात् ।

When connected with a word having the meaning of सह, the syntactically subordinate word in the sentence takes द्वितीया । Thus पुत्रेण etc.—the father has come with the son—where पिता आगतः is the main sentence, पुत्रेण सह is a subordinate clause. Similarly when connected with साकम् etc. Even without visible connection, द्वितीया is available if सहार्थे is implied, as is evident from statements like “बृद्धो यूना—” ।

नित— । (क) सह इति अर्थः अस्य सहार्थः सहशब्देन तुल्यार्थः शब्दः । तेन युक्ते । सुवे 'सह' इति सहार्थे लक्षणा । अन्यथा “प्रथम्विनानानामिकृतौया—”

(६०३—२ ३।२२) इत्यादिष्विव “सहेनाप्रधाने” इत्येव सूचयेत् ॥ (ख) अप्राधान्यं वाक्यगतं न तु पदार्थगतम् । तेन पिवा सङ्ग आगतः पुत्रः इत्याद्यपि भवति ॥ (ग) ‘विनापि तद्योगम्’ इति प्रत्यक्षो योगो बोधाः, आर्षेण अर्थेव योगः ।

५६५ । येनाङ्गविकारः ॥ २।३।२० ॥

दी— । येनाङ्गेन विकृतेन अङ्गिनो विकारो लक्ष्यते (क) ततस्तृतीया स्यात् । अक्षणा, काणः । अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः (ख) । अङ्गविकारः किम् ? अक्षि काणमस्य (ग) ।

द्वितीया is attached to a limb through whose deformity deformity is attributed to the person. Thus अक्षि etc. which means “marked by blindness which attaches to the eye,” why say अङ्गविकारः—deformity of the possessor of the limb? witness अक्षि etc.—his eye is blind—where the eye, and not its possessor is said to be blind. Hence अक्षि has प्रथमा not द्वितीया ।

मित— । (क) अङ्गमस्यास्तीति अङ्गः, अङ्गवान् पुरुषः । अर्थचाङ्गत् तस्य विकारः अङ्गविकारः । ‘अङ्गविकारः’ इत्यस्य सान्निध्यात् ‘येन’ इति विकृतमङ्गं लक्ष्यते, अत आङ्ग ‘येनाङ्गेन विकृतेन’ इत्यादि ॥ (ख) काणत्वमप्याः तदाङ्ग ‘अक्षिसम्बन्धिकाणत्वम्’ । तेन विशिष्टः तद्विशेषणान् पुरुषः ॥ (ग) ‘अक्षि काणमस्य’ इत्यत काणत्वम् अक्षि एव विशिनष्टि न पुरुषम्, तेन न द्वितीया ॥

५६६ । इत्थम्भूतलक्षणे ॥ २।३।२१ ॥

दी— । कश्चित् प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभिस्तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ।

The indicator of some change which one has undergone takes द्वितीया । Thus जटाभिः &c. The sense is—Distinguished by asceticism as indicated by matted locks. Hence जटा takes द्वितीया ।

मित—। सू प्राप्नो च्चादिः : तद्यात् “आधुषाहा” इति षिञभावपक्षं कर्णरिक्तः, भूतः प्राप्तः। इत्वं शुब्दः प्रकारमातपरः इति नागेशः। प्रकारो भेदः अवस्थान्तरमित्यर्थः। इत्वं प्रकारविशेषं भूतः प्राप्त इत्यभूतः। यद्वा—इत्वं अनेन प्रकारिण भूतः जातः इत्यभूतः। तस्य लक्षणम्, यत् तं लक्षयति तत्, इत्यभूतलक्षणम्। तत्र तृतीया स्यात्। तानसत्वमेव अवस्थान्तरम्, प्रकारविशेषः। दृष्ट जटाभिर्ज्ञायते। तदाह ‘जटाज्ञाय इति।

५६७। संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २।३।२२ ॥

दी—। सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात्। पित्रा पितरं वा सञ्जानीते।

The कर्म of ज्ञा with सम् prefixed takes तृतीया optionally. Thus पित्रा &c.—Knows his father well.

मित—। अप्राप्ता तृतीया पक्षे विधीयते। ‘अन्यतरस्याम्’ इत्यव्ययमनव्ययं वा इति प्रागुक्तम्। अन्यतरस्यां कश्चायां तृतीया, एकस्यां तु कर्मत्वात् द्वितीया अस्त्वैव। ‘पित्रा’ इत्यादि तु सुच्चिरप्रवासात् प्रत्यागते अभिज्ञाते पितरि। “सम्प्रतिभ्यामनाध्याने” (२७१२—१।३।४६) इत्यात्मनेपदम्। आध्यानसुप्तदृष्टापूर्वककरणम्। तत्र पर्यायप्रदसुदाचार्यम् पाश्चिमी तृतीया तु अस्त्वैव। पित्रा पितरं वा सञ्जानीति।

५६८। हेतौ ॥ २।३।२३ ॥

दी—। हेत्वर्थे तृतीया स्यात्। द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणञ्च हेतुत्वम्। करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतञ्च; दण्डेन घटः। पुण्येन दृष्टो हरिः।

A word indicating हेतु—reason—takes तृतीया। हेतु affects equally द्रव्य, गुण and क्रिया; a करण on the other hand affects क्रिया only. Again, a हेतु may or may not have activity, while a करण must possess activity. Thus दण्डेन etc. Here दण्ड has activity

because it is in motion, but it affects a द्रव्य, viz, घट and not a क्रिया । Hence the तृतीया is हेतौ । Similarly in पुण्येन etc, though पुण्य affects a क्रिया, viz दर्शनक्रिया in दृष्ट, it has no activity ; hence the तृतीया is हेतौ not करणे ।

वित— । हेतुः कारणम्, फलसाधनयोग्यः पदार्थः । हेतुः अर्थः अस्य 'हेत्वर्थः' हेतुवाचकः शब्दः । अनभिहिते इत्यधिकृतमस्ति । तेन हेतौ अनभिहिते साचादनुक्ते सति हेतुवाचकः शब्दस्तृतीयान्तो भवति इत्यर्थः । तृतीयाद्योत्या हेतुता इति भावः ॥ ननु करणमपि फलसाधनयोग्यः पदार्थः । तदिह हेतुकरणयोः को भेदः इत्याह 'द्रव्यादीति क्रियामावेति' च । आदिपदेन गुणक्रिये गृह्यते । हेतुत्वं 'द्रव्यादिषु साधारणं' समानम् । यथा द्रव्यस्य तथा गुणस्य तथैव च क्रियायाः साधनयोग्यो हेतुः । पञ्चानरे 'क्रियामा' करणस्य शिष्यः । कारणत्वात् करणं क्रियामावस्य साधकम् । अयमेको भेदः । अपरमप्याह 'निर्वापारिति व्यापारिति च । 'हेतुत्वं निर्वापारे अपि साधारणं समानमस्ति यथा स्वव्यापारे । अस्ति च नास्ति च हेतौ व्यापारः । 'करणत्वं' पुनर्वापारे नियतं नियन्त्रितम् । अस्तीव करणे व्यापार इति भेदो द्वितीयः ॥ व्यापारवान् दृश्यः घटरूपस्य हेतुः । निर्वापारं पुण्यं हरिदर्शनरूपायाः क्रियाया हेतुः ॥ "हेत्वर्थीनः कर्ता कर्तृधीनं करणम्" इति पुरुषोत्तमः ॥ अर्थात्तरे हेतुशब्दाह—

दो— । फलमपीहहेतुः । अध्ययनेन वसति ।

In the rule, the object of an undertaking is also styled हेतुः । Thus अध्ययनेन etc—stays for study.

वित— । अध्ययनेन वसति इत्यत्र प्रथमं वाचः पश्चादध्ययनम् । तत् हेतुशब्देत् कारणम्, अध्ययनेन न हेतुः । नापि तत् वाचक्रियायाः करणम् । तृतीया तर्हि न प्राप्नोति । तदाह 'इह' अस्मिन् सूत्रे 'फलमपि हेतुः' इति । वाचस्य फलमध्ययनम् तेन "हेतौ" इति तृतीया सिद्ध्यति ॥ "अनभिहिते" इत्येव, तेन घटस्य हेतुर्दृश्यः इति स्वष्टोक्ती "प्रातिपदिकाय" —" (५३२—२।३।४६) इति प्रथमैव ॥

दी—। गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका ।
अलं श्रमेण । श्रमेण साध्यं नास्ति इत्यर्थः । इह साधनक्रियां
प्रति श्रमः करणम् ॥ शतेन शतेन वत्सान् पाययति पयः । शतेन
परिच्छिद्य इत्यर्थः ।

A क्रिया which is understood, though not directly stated, also attaches the proper case-affix. Thus अलं etc ; the sense is श्रमेण etc—nothing is gained by toiling. Here श्रम is the करण of साधनक्रिया—the verb 'to gain' ; hence द्वितीया करणे । Again in शतेन etc, the sense is—grouping by the hundred. Thus शत is करण of परिच्छिद्यक्रिया and has द्वितीया करणे ।

मित... । 'गम्यमाना' कक्षा । प्रयोजिका' साधिका' । याकी साक्षादनुक्तापि क्रिया यदि प्रकरणादिना गम्यते, तदा तत्प्रयुक्तं 'कारकत्वम्' आपद्यते, भवति च यथाविहितं 'विभक्तिः' । इटान्तमाह—'अलं श्रमेण' इति । इह वाकी क्रिया न दृश्यते, अस्ति च गमिता अलंशब्दे । तथा हि, अलमिति वैधर्म्यं सामर्थ्यं च वक्तव्ये । 'अलं श्रमेण' श्रमो व्यर्थः इत्यर्थः । फलसाधने प्रति व्यर्थ इति गम्यते । साधनक्रिया तर्हि गम्यमाना । तदाह 'साध्यं नास्ति' इति 'साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम्' इति च ॥ "अलमेतावधिः कुसुमेः" इत्यादिषु सामर्थ्येऽपि कारकता दृश्यते । एतावन्ति कुसुमानि फलसाधने प्रति समर्थानि इत्यर्थः । ततो गम्यमानसाधनक्रियां प्रति कुसुमानां करणत्वं द्वितीया ॥ 'शतेन' इति परिच्छेदनक्रियां प्रति करणम् ।

दी—। "अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यथे तृतीया"
(वार्त्तिक) । दास्या संयच्छते कामुकः । धर्म्यं तु भार्यायै संयच्छति ।

When दा of the भादि class is used, द्वितीया comes in for चतुर्थी to indicate doings of the ill-mannered. Thus दासा etc—the rake pays to the harlot—for दास्ये etc. But witness भार्यायै etc. with the dative ending to indicate righteous conduct,

मित— । अशिष्टानाम् अविनीतानां व्यवहारः आचारः तस्मिन् द्योत्ये । दाणः इति भाट्टिगयीयस्य ग्रहणम् । जुहोत्यादिस्तु दास्यै संददाति ॥ “चतुर्थे धे’ तृतीया’ इति चतुर्थार्थे इह सम्प्रदानम्, सम्प्रदाने तृतीया इति भावः ॥ “दाणश्च सा चेच्चतुर्थे धे’” (२७२८—१।३।५५) इति आत्मनेपदम् ॥

सुवथं प्रकरणे—चतुर्थी

५६६ । कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ॥१।४।३२॥

दी— । दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ।

He, who, for the completion of an act of gift, is approached with the thing given away, is called सम्प्रदान [Dative),

मित— । ‘दानस्य’ दानक्रियाया इत्यर्थः । ‘कर्मणा’ इति करणे तृतीया । अभिराभिसुखे, च प्रकर्षे । अभिप्रैति’ प्रकर्षेण अभिगच्छति. क्रियानिष्ठतये इति शेषः । देयवस्तुना उपायभूतेन यदभिसुखं प्रकर्षेण गमनम्, दानक्रियासिद्धये साधकं तत् कारकं सम्प्रदानमित्युच्यते ॥ एतच्च वृत्तानुसारेण, अन्वयसंज्ञाविज्ञानात् । नागेशस्तु भाष्यमेव पुरस्कृत्य इह दानमित्युपलक्षणं क्रियामात्रस्य इत्याह । तेन क्रियाया निष्पत्तये यत्र कर्मणा कस्यचिदभिप्रायणमपरिहार्यं भवति तत्र संज्ञेयं प्रवर्तते ; क्रियामात्रस्य उद्देश्यं सम्प्रदानमिति फलितम् ।

५७० । चतुर्थी सम्प्रदाने ॥ ३।३।१३ ॥

दी— । विप्राय गां ददाति । अनभिहिते इत्येव । दीयते अस्मै दानीयो विप्रः ।

The fourth triad of case-affixes is to be attached to a सम्प्रदान । Thus विप्राय &c. This is only when the सम्प्रदान is not expressly declared by words. Hence in दानीयो विप्रः—this Brahman is the recipient of the gift—though विप्र is the सम्प्रदान, it does not take चतुर्थी because it is declared as सम्प्रदान by the word

दाणीयः which means दीयते अस्मै—given unto this man. The proper प्रिभक्ति is प्रथमा by “प्रातिपदिकार्थ—” (539—2.3.46).

मित—इह टानविद्यायानिष्पत्तये गौरुपेण कर्मणा विप्रमभिमच्छति । तेन विप्रः सम्प्रदानं चतुर्थी च समर्थविभक्तिः । अभिहिते सम्प्रदाने उक्तार्थत्वात् प्रथमेव । टानोय इति दीयते अस्मै इत्यर्थे बाहुलकात् सम्प्रदाने अनोयर् । तेन सम्प्रदानसुक्तं भवतीति प्रथमया दानीयो विप्रः ।

दी— । “क्रियया यमभिप्रेति सोऽपि सन्प्रदानम्”
(वार्त्तिक) । पत्ये शेते ।

In an intransitive verb he too is सम्प्रदान for whom the act is intended. Thus पत्ये &c. the lying down being intended for the husband.

मित— । अकर्मकेषु कर्मणा उद्देशनमसम्भवम् ? तत्र तु किदरेव य उद्दिष्टस्य सम्प्रदानसंज्ञा भवति ।

दी— । “कर्मणः फरणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा”
(वार्त्तिक) ! पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।

Where there is a सम्प्रदान the कर्म of the क्रिया is also styled the करण and the सम्प्रदान the कर्म । Thus पशुना &c.—the sense being the पशु is offered to रुद्र ; hence रुद्र is सम्प्रदान and पशु the कर्म, yet पशु takes तृतीया the करणविभक्ति and रुद्र has द्वितीया the कर्मविभक्ति ।

मित— । इदं ह्यान्दसम् । दानार्थकथनघातुरस्य विषयः ।

५७१ । रूच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥१४॥३॥

ही— । रूच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाण अर्थः सम्प्रदानं स्यात् । हरये रोचवे भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः । हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कत्री ॥ प्रीयमाणः किम् ? देवहताय रोचते मोदकः पथि ॥

In connection with roots meaning 'to cause pleasure' the person feeling pleasure is सम्प्रदान । Thus हरये &c.—Lord Hari likes devotion ; रुचि is liking, pleasure &c. created by another. Here the pleasure, which is in Hari, has भक्ति for its creator ; it is therefore रुचि । Why प्रीयमाणः ? Witness देवदत्ताय &c. where पश्चिन्—way—feels no pleasure and takes आधारे सप्तमौ ।

मित— । रुचिः अर्थः एषां रुच्यर्थाः । प्रीत्या योज्यमानः प्रीयमाणः । प्रीञ् तर्पणे क्वादिः कर्मणि शानच् । अथ रुचिरभिलाषो न वा ? उच्यते—अभिलाष-मातं तु न रुचिः, किन्तु रुचिरवस्तुसन्निधाने तद्दर्शनात् द्रष्टुमंसि जातो योऽभिलाषः स रुचिः । तदेवाह 'अन्यत्' प्रीयमाणापेक्षया अन्यत्, अर्थात्, रुचिरं वस्तु 'कर्त्तृ' जनयित् यस्य तादृशः, 'अभिलाषो रुचिः' । प्रकृते किम् इत्याह—'हरौ गिष्ठा' स्थिति-यस्याः तस्या 'प्रीतेः' अभिलाषस्य इत्यर्थः भक्तनिष्ठा 'भक्तिः कुर्वी जनयित्री । एवमिह अन्यकर्त्तृ कोऽभिलाषः । तत् 'प्रीयमाणो' हरिरत्र सम्प्रदानम् ॥ एतेन हरिः प्रीयते भक्तिः हरि' पीषयति इति कर्मसंज्ञापवादः सम्प्रदानसंज्ञा । यदा तु प्रीयमाण इति देवादिकात् कर्त्तरि शानच्, तदा हरिः प्रीयते, हरेः प्रीतेर्भक्तिर्धिषयो भवति इति प्रतीतिः । शेषषष्ट्यां प्राप्तायां कारकत्वं सम्प्रदानत्वञ्च विधीयते । यद्वा—अस्मिन् पक्षे प्रीतेराधारी हरिः विषयो भक्तिः इति बोधः, अधिकरणसंज्ञापवादश्च सम्प्रदानसंज्ञा ॥ पथि इति प्रीयमाणत्वाभावात् अधिकरणे सप्तमौ ॥

५७२ । श्लाघद्भ्रुस्थाशपां श्लिष्यमानः ॥ १।४।३४

दी— । एषां प्रयोगे बोधियितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात् । गोपी स्मरात् कृष्णाय श्लाघते ह्रुते तिष्ठते शपते वा । श्लिष्यमानः किम् ? देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥

In connection with any of the roots श्लाघ, ऋड्, स्था, शप the person intended to be enlightened is the सम्प्रदान । Thus गोपी etc, where श्लाघते means 'belauds' i.e., belauds Krishna in such-

a way as to make him guess her affection ; ऋते means 'secretes' i. e., hides Krishna from the view of other dairy-maids and thus makes him guess her affection ; तिष्ठते means 'stands', i. e., stands in such a way as to make him guess etc. शपते means 'swears' i. e., swears in a manner to make guess etc. Why say श्रीश्रामानः—intended to be enlightened ? witness देवदत्ताय etc. where पयि has अधिकरणसप्तमी because the पयिन् cannot be enlightened.

मित—। इह ज्ञाच स्तुतो, ऋ सङ्गोपने, स्या गतिविरतौ, शप शपधे ॥ शप विज्ञापने । अपयितुमिच्छमाद्य इतिश्रयेः सन्नन्तान् कर्मणि ज्ञानचि श्रीश्रामानः । "आपुञ्जयु धानीत् (२६१८—७१४५५) इतीत् । यमेव बोधयितुमिच्छति सः सम्प्रदानम् । स्वयेन, अन्यस्त्रीभ्यः सङ्गोपनेन, स्थितिविधेयं, शपथोच्चारणेन च आत्मनः स्मारावस्थां बोधयितुमिच्छति कृण्वन् । तेन कृण्वन् सम्प्रदानता । श्रीश्रामान इति कर्म उच्यते । तस्मै च कर्मसंज्ञापवादः सम्प्रदानसंज्ञा ॥

५७३ । धारेरुत्तमर्णः । १।४।३५ ॥

दी—। धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णं उक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः । उत्तमर्णः किम् ? देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ॥

In connection with धारि to owe, the creditor is सम्प्रदान । Thus भक्ताय etc.—Hari owes salvation to the devotee. why उत्तमर्णं ? witness देवदत्ताय etc. where दाम् is not the creditor and takes अधिकरणे सप्तमी ।

मित—। उत्तमसूत्रमस्य उत्तमर्णः ऋणदाता, अधभसूत्रमस्य अधमर्णः ऋण-
ग्रहीता । घृङ् अवस्थाने तुदादिः । हेतुमच्चि, धारिरवस्थापने । मोक्षो प्रियते ।
हरिः मोक्षं धारयति, "गतिबुद्धि—" (५७०—१।४।५२) इत्यधिकृतः कर्मसंज्ञा ।

५७४ । स्पृहेरीप्सितः ॥ १।४।३६ ॥

दी— । स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सितः किम् ? पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात् कर्मसंज्ञा, पुष्पाणि स्पृहयति ।

In connection with स्पृह to desire, the desired is सम्प्रदान । Thus पुष्प etc. why say ईप्सितः ? witness पुष्पेभ्यः etc. where वन is not the desired, and is अधिकरण । This is the designation when a mere desire is implied. If the desire is ardent (ईप्सिततम्) कर्मसंज्ञा prevails being subsequent to the सम्प्रदासंज्ञा । Thus पुष्पाणि etc.

मित— । ईप्सिततमेऽपि ईप्सितत्वमन्तेऽव तदस्ति सम्प्रदानसंज्ञाया अवसरः । कर्मसंज्ञा तु परिवर्तिनो सम्प्रदानसंज्ञां वाधते, तेन पुष्पाणि स्पृहयतीति । नागेशस्तु समाधत्ते “स्पृह धातुरिच्छानाववाचो फलावच्छिन्नेच्छावाचो च । आद्यो सम्प्रदानत्वम् अन्तेऽपि कर्मत्वम्” इति । अन्तेऽपि प्रकर्षोऽस्ति इत्याशयः ॥

५७५ । क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः ॥ १।४।३७ ॥

दी— । क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रतिः कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये क्रुधयति द्रुहयति ईर्ष्यति असूयति वा । ‘यं प्रति कोपः किम् ? भायूर्यामीष्येति मैनामन्यो द्राक्षीदिति । क्रोधोऽमषेः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्या अक्षमा । असूया गुणेषु दोषा-विष्करणम् । द्रोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते, अतो विशेषणं सामान्येन ‘यं प्रति कोपः’ इति ।

In connection with roots having the sense of the roots क्रुध, द्रुह, ईर्ष्य, अष्य, the person who is the object of anger is सम्प्रदान ; Thus हरये etc.—Angry with Hari. Injures Hari—Intolerant of

Hari, Belittles Hari. Why say यं प्रति क्रोधः ? Witness भार्याम् &c. —Does not tolerate that his wife should be seen by another which implies no anger on the wife. क्रोध is Anger, द्रोह Injury, ईर्ष्या Intolerance, असूया Adverse criticism. Here द्रोह etc. are also taken as arising from क्रोध, hence the specification यं प्रति क्रोधः which is common to all of them.

मित—। असूय इति कण्ठ्वादिषगन्तः । क्रुधश्च द्रुहश्च ईर्ष्यश्च असूयश्च इति द्वन्द्वः । ते अर्था वेषां तेषाम् ॥ भार्यामौर्ष्यंति इत्यत्र भार्या प्रति न क्रोधः । तस्य अन्येन दर्शनं नैच्छति इत्येव । तेन न सम्प्रदानता ॥ द्रोहादयः इत्यत्र आदिशब्देन ईर्ष्यासूययोर्ग्रहणम् । क्रोधस्तु स्फुटमेव क्रोधप्रभवः । न हि अकुपितः क्रुध्यति इति भाष्यात् प्रकृतक्रोध एव क्रोधः । तेन क्रुप इति न कुधार्थः । अत आह 'यं प्रति क्रोधः' इति अन्यथा 'यस्मै क्रोधः' इतीव ब्रूयात् । वक्षतस्तु कुपेः प्रयोगे सम्प्रदानता नास्ति ।

५७६ । क्रुधदुहोरूपसृष्टयोः कर्म ॥ १।४।३८ ॥

दी—। सोपसर्गयोरनयोर्योगे यं प्रति क्रोपस्तत् कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति ।

If क्रुध and द्रुह are preceded by some उपसर्ग, the कारक, which is the object of anger, becomes the कर्म । Thus क्रूरम् etc.

मित—। यत् उपसर्गेण युक्तं तदिह शास्त्रे उपसृष्टमित्याच्यते । तदाह क्रोप-सर्गयोरिति ।

५७७ । राधीक्षयोर्यस्य विप्रश्नः ॥ १।४।३९ ॥

दी—। एतयोः कारकं सम्प्रदानं स्यात् यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा । पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ।

Of राध and ईक्ष that कारक regarding whom questions are asked is सम्प्रदान । Thus कृष्णाय etc.—thinks of the questions asked

about Krishna. The sense is Garga, being asked about the future of Krishna, is reflecting on the good and bad points.

मित— । राधेरीचेच इह प्रश्नविषयपर्यालोचनमर्थः । विविधः प्रश्नः, विप्रश्नः । यस्य सम्बन्धे विविधः प्रश्नः क्रियते तत् कारकं सम्प्रदानं स्यात् इत्यन्वयः । गर्गो गणकः ।

५७८ । प्रत्याङ्भ्यां भ्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ॥१।४।४०॥

दी— । आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्त्तनारूप-
व्यापारस्य कर्त्ता सम्प्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति
आशृणोति वा । विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्त्तितस्तत् प्रतिजानीते
इत्यर्थः ॥

In connection with श्रु preceded by प्रति or षाङ् the कर्त्ता of the antecedent act—the act of urging by promise—is सम्प्रदान । Thus विप्राय &c.—promises a cow to the Brahmana. The sense is, he was first coaxed by the Brahmana saying 'Give it unto me' and then he promised. Hence विप्र is सम्प्रदान ।

मित— । गम्यमानपरशब्दयोगे प्रत्याङ्भ्यामिति पञ्चमी । भ्रुवः इति षष्ठौ । प्रतिपूर्वस्य च षाङ्पूर्वस्य च शृणोतेः इत्यर्थः ॥ 'प्रवर्त्तनां' प्रेरणा अनुनयः । 'तत् प्रतिजानीते' दानं प्रतिजानीते इत्यर्थः ॥

५७९ । अनुप्रतिगृणाश्च ॥ १।४।४१ ॥

दी— । आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्त्तृभूतम्
उक्तसंज्ञं स्यात् । होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति वा । होता
प्रथमं शंसति, तमध्वर्युः प्रोत्साहयति इत्यर्थः ।

In connection with गृ to speak out preceded by अनु or प्रति the कर्त्ता of the antecedent act is सम्प्रदान । Thus होत्रे etc.—Encourages the Hota, Hota-first speaks out the mantra, the

Advaryu encourages him by pronouncing the customary formula of encouragement.

नित—गु शब्दे क्वादिः । तस्य श्रायुक्त्वात् अनुकरणं 'गृणा' इति । तच्च हि धातुरूपेण गृहीतम् । अनुग्र प्रतिग्रधनुप्रतौ । ताभ्यां गृणा अनुप्रतिगृणा । तस्य अनुप्रतिगृणः । ऊस् परे भले "आती धातोः" (२४०—६।४।१४०) इत्याकारलोपः । पूर्ववत् इहापि उपसर्गाभ्यां वृथक्सम्बन्धः । अनुग्रः प्रतिग्र इति हि शंसितुः प्रोत्साहने वर्तते । प्रोत्साहनशब्दस्य "ओषामीटैव" इत्येवमादिकः ।

१८६ । परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्राम् १।४।४४ ।

दी— । नित्यतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणम् । तस्मिन् साधकतमं कारकं सम्प्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शतेन शताय वा परिक्रीतः ।

परिक्रयण is making one's own for a certain time by the payment of a salary. In that matter the most serviceable Karaka is optionally called सम्प्रदान । Thus शतेन etc. where शतेन has करणे द्वितीया when the option is not exercised.

नित— । परिक्रयणस्य क्रयणस्य च भेदमाह— 'नित्यतकालं स्वीकरणं परिक्रयणम्, साधकतमस्वीकरणं क्रयणम् । अत्या धेतनेन । साधकतममिति करणत्त्वानुवर्तते । करणेन सह विकल्पः ॥ अतः परमुपपट्टविभक्तिः प्रदृश्यते ।

दी— । "तादर्थ्ये च चतुर्थी वाच्या" (वार्त्तिक) । मुक्तये हरिं भजति ।

चतुर्थी is used to express the relation between the promoter and the promoted. Thus मुक्तये etc.—Worships Hari for salvation. Here the worship promotes salvation; it is the promoted that takes चतुर्थी in such cases.

नित— । तस्यै इदं तदर्थम् । तस्य भावः तादर्थ्यम् तदर्थता । यदर्थं किञ्चिज्जात तव चतुर्थी विभक्तिर्भवति । हरिभजनं मुक्तयेन, इति मुक्तये इति चतुर्थी । अर्थशब्देन चतुर्थीसमासे य उच्यते अर्थः, इहापि स एव ॥

दी—। क्लृपि सम्पद्यमाने च” (वार्तिक)। भक्ति-
ज्ञानाय क्लृपते सम्पद्यते जायते इत्यादि ।

In connection with the sense of क्लृप to become, to be transformed, etc. the transformation takes चतुर्थी। Thus भक्तिः, &c.—devotion works for knowledge, etc.

मित—। उत्पत्तिः क्लृपधातोरर्थः। अत्र क्लृप् इति अर्थग्रहणम्। तस्मिन् क्लृपि, क्लृपधातोरर्थे, उत्पत्तौ गम्यमाने इति शेषः, सम्पद्यमानम् उत्पद्यमानं यत् तस्मिन् चतुर्थी स्यात्। अर्थग्रहणात् सम्पद्यते इत्याद्युपदाहरणम्।

दी—। “उत्पातेन ज्ञापिते च” (वार्तिक)। वाताय कपिला विदुः।

That which is implied by a portent takes चतुर्थी। Thus वाताय etc.—Brown lightning portends a typhoon.

मित—। प्रकृतैरन्वधाभाव उत्पातः। तेन यत् ज्ञापितं सूचितमशुभं शुभं वा, तस्मिन् चतुर्थी स्यात्। विद्युत् रक्तः पञ्च भवति। कपिलता तस्य अन्वधाभावः। तथा च वातः सूच्यते इति वातशब्दाच्चतुर्थी।

दी—। “हितयोगे च”(वार्तिक)। ब्राह्मणाय हितम्।

In connection with हित that which is benefited takes चतुर्थी। Thus ब्राह्मणाय etc. N. B.—गुणवाचक हितशब्द comes within the purview of the वार्तिक। So भाष्य has “हितमरोचकिने” and Panini has “तस्मै हितम्” etc.

५८१। क्रियार्थोपपदस्य च कर्माणि स्थानिनः ॥२॥३॥४॥

दी—। क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनः, अप्रयुज्यमानस्य तुमुन्, कर्माणि चतुर्थी स्यात्। फलेभ्यो याति, फलानि आहर्तुं यातीत्यर्थः। नमस्कुर्मो नृसिंहाय, नृसिंहमनु-
कूलयितुमित्यर्थः। एवं स्वयम्भुवे नमस्कृत्य इत्यादावपि।

A तुमुन् has near it a word denoting an act done with a view to another act. If the तुमुन् is suppressed, its कर्म will take

चतुर्थी । Thus फलीभ्यो etc. means फलानि etc. In this आहृतुम् has याति near it, i. e., it is क्रियार्थोपपद । Its कर्म is फलानि । If आहृतुम् is suppressed, फलानि becomes फलीभ्याः । नमस्तूर्णो etc. means—we bow to win over Nrisinha etc. Similarly in स्वयम्भवे etc.

मित—। स्थानिनः क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि च चतुर्थी इत्यन्वयः ॥ उप समीपे उच्चारिते पदम् 'उपपदम्' । क्रिया, किमपि काव्यम्, अर्थः प्रयोजनम् अस्याः 'क्रियार्था' । सा च क्रिया एव । यस्याः क्रियायाः क्रियान्तरं फलं, सा क्रियार्था क्रिया । क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य स 'क्रियार्थोपपदः' । कः सः ? तुमुन्नतः शब्दः । फलानि आहृतुं याति इत्युक्ते फलाहरणक्रियार्था यागक्रिया इति गम्यते । तदर्थकं यातीति पदम् आहृतुं मिति तुमुन्नतशब्दस्य उपपदम् । तेन आहृतुम् इति तुमुन्नतः शब्दः इह क्रियार्थोपपदः एतेन "क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य" इत्यर्थे 'तुमुन्नतः' इत्यायाति ॥ यस्य शब्दं स्थानभावमस्ति स्वयं तु यः अस्मिन्निति स स्थानो अप्रयुज्यमानः इति यावत् । एतेन "क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनः" इत्यस्य "अप्रयुज्यमानस्य तुमुन्नतः" इति व्याख्यानं लभ्यते । तुमुन् इति तुमुन्नतस्य धातोरित्यर्थः । "तुमुन्नतस्य क्रियार्था क्रियार्थायाम्" (३१७५—३११०) इति तुमुन्नतः क्रियार्थोपपदता ॥ इदमप्यत्र इत्यतान्—क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य—यस्य कृतप्रत्ययस्य विधी क्रियार्था क्रिया इत्येतदुपपदत्वेन निर्दिश्यते—स क्रियार्थोपपदः । स च विधिः "तुमुन्नतस्य क्रियार्था क्रियार्थायाम्" इति । तेन 'तुमुन्नतः' खलु च इह लक्ष्यते । अप्रयुक्तायास्तुमुन्नतायाः खलु लताया वा क्रियायाः कर्मणि चतुर्थी स्यादिति च सूत्रार्थो जायते । उदाहरणञ्च यथा 'फलानि चेतुं याति' इत्यर्थे फलीभ्यो यातीति, तथा 'सतः पालकोऽवतरति' इत्यर्थे रुद्रभद्रोऽवतरतीत्यपि ॥ इयन्तु कारकचतुर्थी द्वितीयापवादः ॥ 'शुसिंहाय स्वयम्भवे' इत्येतयोः क्रियायोगात् कारकत्वम् । "नमःस्तूर्ण" (५८२—२।३।१६) इति चतुर्थी तु न 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्लौकिकी' इति वचनात् । ५८२ । तुमर्थान्च भाववचनात् ॥ २।३।१५ ॥

दी—। "भाववचनाश्च" (३१८०—३।३।११) इति सूत्रेण यो विहितः तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति, यष्टुं यातीत्यर्थः ।

words ending in affixes enjoined by the rule 'भाववचनाश्च' take चतुर्थी । Thus यागाय याति, the meaning being यष्टु' याति—Goes to perform a sacrifice.

मित— । 'तुम्' इति तुम्हन्प्रत्ययस्य अर्थो लक्ष्यते । तुम् तुमर्थः अर्थो यस्य तच्चात् । ननु क्रियायां क्रियार्थायां तन्मन् विहितः । तत् बहवो हि तमर्थाः 'प्रत्ययाः, किं ते सर्वे एषेह गृह्यन्ते ? न, इति विशेषयति 'भाववचनात् तुमर्थात् इति । "भाववचनाश्च" इति ये विहितास्त एव, न च 'अण कर्षेण च' (३१८१—३।३।१२) इति विहिता अपि ॥ तुमर्थे विहिता भावप्रत्ययाः प्रकृतौ युक्ता अपि तुमर्थे न गमयन्ति यावत् अनेन सूत्रेण चतुर्थी न युक्ता । तत् 'यागाय याति' इत्यादयो यथा सूत्रस्यास्योदाहरणं, तथा 'भाववचनाश्च' इत्यस्यापि ॥

५८३ । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालवषड्योगाच्च ॥ २।३।१६ ।

दी— । एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः (क) ।

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वैलीयसी—नमस्करोति देवान् (ख) । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थं शक्त इत्यादि । प्रभवादियोगे षष्ठी अपि साधुः "तस्मै प्रभवति—" (१७६५—५।१।१०१) 'स एषां ग्रामणीः" (१८१८—५।२।३८) इति निदेशात् । तेन "प्रभुर्बुभूषुर्भूवनत्रयस्य" इति सिद्धम् (ग) । वषडिन्द्राय ।

'चतुर्थी' is the विभक्ति in connection with नमस् &c. Thus हरये नमः &c. But in नमस्करोति देवान् we do not get दैत्येभ्यः because the presence of करोति makes देव the कर्म, and a कारकविभक्ति always over-rules an उपपदविभक्ति । अलम् stands for anything that means पर्याप्ति । Thus दैत्येभ्यो &c. Both षष्ठी and चतुर्थी are correct here. This is indicated by 'तस्मै प्रभवति—' where तस्मै takes चतुर्थी in

connection with प्रभवति । Again षष्ठी is also allowable in connection with प्रभु &c. as appears from the statement “स एषाम्—” where यामणो in the sense of प्रभु gives षष्ठी to एषाम् । This defends the षष्ठी in भुवगतयस्य in “प्रभुर्भूषुः—”

मित— । (क) हृद्ये नमः इति हृदिसम्बन्धिनौ प्रषतिः इत्यर्थः । तेन हृदयैः इति षष्ठां प्राप्तायां चतुर्थी विधीयते । एवमुक्तं वापि ॥ (ख) वलीयसीति युगपत् प्राप्ती कारकविभक्तिरेव प्रवर्तते उपपदविभक्तिर्निवर्तते इत्यर्थः । तथा च नमस्करोति व्यापारविशेषश्च गुरुजनं व्याप्तौतीत्यर्थः । तेन नमस्करोति देवान् इत्यत्र कर्मत्वे द्वितीया कारकविभक्तिः प्राप्ता पक्षे नमस्शब्दयोगादुपपदविभक्तिश्चतुर्थी च । कारकविभक्तिरेव भवति ॥ (ग) अलमिति अर्थयद्दणम्, अन्यथा कथं “तद्यै प्रभवति—” इति सूत्रे चतुर्थी? “स एषां यामणोः” इति सूत्रे षष्ठीदर्शनात् षष्ठी भवति । अतः “प्रभुर्भूषुः—” इति षष्ठी सिद्धा ।

दी— । चकारः पुनर्विधानार्थाः । तेन आशीर्विवक्षायां परामपि “चतुर्थी चाशिपि—” (६३१—२।।७४) इति षष्ठी वाधित्वा चतुर्थी एव भवति—स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ।

This च in the rule is to enjoin a second time what seems modified by a subsequent rule, so far as स्वस्ति is concerned. Thus when an expression of hope is implied, the rule “चतुर्थी च—” (६३१—२।।७३) guides षष्ठी as an alternative ; but the च here bars this alternative. Thus स्वस्ति गोभ्यो भूयात्—May good be to our cattle—and not स्वस्ति गवां भूयात् also.

मित— । पुनर्विधानेन एवशब्दार्थो लभ्यते । तेन एतैर्योगे चतुर्थी एव भवति नान्या विभक्तिः । तत् आशीरर्थेऽपि चतुर्थी एव भविष्यति न च पाश्चिकी षष्ठी ।

६८४ । मन्यकमण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥२।३।१७॥

दी— । प्राणिबजे मन्यतेः कमण्ये चतुर्थी वा स्यात् तिरस्कारे । न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । शयना निदं शात्तानादिकयोगे न । न त्वां तृणं मन्ये ।

चतुर्थी is optionally attached to the कर्म of मन् of the दिवादि class when the कर्म is inanimate and implies contempt. Thus न त्वां &c.—I do not rate you even as a straw. The root being mentioned with श्यन् attached, मन् of the तनादि class does not give चतुर्थी । Thus न त्वां &c.

मित— । 'मन्ये' इति देवादिकस्य श्यनयुक्तस्य अनुकरणम् । मन्यस्य कर्म मन्य-कर्म, तस्मिन् । अनादरविरोधी अनादरः तिरस्कारः । विरोधार्थं नञ् । तिरस्कारस्तु न शब्दयोगे एव गम्यते । तदभावे "त्वां दृष्याय मन्ये" इति तत्त्वकथनमपि स्यात् ॥ अनादरे इति मन्यकर्मविशेषणम् । अनादरद्योतकं यत मन्यकर्म तत्र चतुर्थी इत्यर्थः इति नागिशः । अनादरस्य 'दृष्याय इत्यनेनैव गम्यते, तेन त्वामित्यस्य कर्मत्वेऽपि तत्र न चतुर्थी ।

दी— । "अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नशुकशृगालवर्जे-
ष्विति वाच्यम्" (वात्तिक) । तेन न त्वां नावं मन्ये इत्यत्र
अप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न, 'न त्वां शुने मन्ये' इत्यत्र प्राणित्वेऽपि
भवत्वेव ।

From the rule remove the word अप्राणिषु and put in नौकाकान्न-
शुकशृगालवर्जेषु—except when the कर्म is नौ, काक, अन्न, शुक, शृगाल ।
Thus न त्वां नावं मन्ये will not have चतुर्थी though नौ is अप्राणिन्,
and न त्वां शुने मन्ये has चतुर्थी though श्वन् is प्राणिन् ।

मित— । सूत्रे अप्राणिषु इति मास्तु भवतु च "नौकाकान्न—" इत्यादि । फलं तु
नावास्मिति द्वितीया एव न चतुर्थी नौशब्दस्य वर्जितत्वात्, शुने इति पाचिकीं चतुर्थीं
वर्जितेषु श्वन्शब्दस्य अग्रहणात् ।

५८५ । गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यै चेष्टायामनध्वनि ॥ २।३।१२ ॥

दी— । अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तः, चेष्टायाम् ।
ग्रामं ग्रामाथ वा गच्छति । चेष्टायां किम् ? मनसा हरिं

व्रजति । अनध्वनि किम् ? पन्थानं गच्छति । गन्त्राधिष्ठिते अध्वन्येवायं निषेधः । यदा तु उत्पथात् पन्था एव आक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ।

These two द्वितीया and चतुर्थी, are attached to the कर्म of roots meaning 'to move' when a bodily effort is actually being made, but not if the कर्म is a road. Thus ग्रामं &c. Why say चेष्टायाम् ? Witness मनसा &c.—meantally reaches Hari. Why say चनध्वनि ? Witness पन्थानं &c. This prohibition applies only to a road actually taken by the traveller. The road will certainly take the चतुर्थी when one is moving for it from a wrong track. Thus उत्पथेन &c.

मित— । अध्वशब्दः अर्धपरः, तेन मागेवमं प्रवृत्तिरपि निषेधः । चेष्टा शारीरी न तु मानसी । अधिष्ठितः आक्रान्तः । 'उत्पथात्' उत्पथं परित्यज्य इति ख्यक्लोपे पञ्चमी । उत्पथेन पथे गच्छतीति येनेष उन्मार्गं न मार्गात्पुनः तेनैव मार्गं मारीदुं चलतीत्यर्थः । उत्पथेनेति करणे द्वितीया । नागेशस्तु उत्पथेन गन्तुमशक्तः इति पूरयित्वा व्याचष्टे ॥ ननु कर्मणि विहितैव द्वितीया तत् किमिह पुनर्द्वितीया विधीयते ? द्वितीयेति अनुच्यमाने परत्वाद्नेन चतुर्थी एव प्राप्नोति द्वितीयाया अपवादः । चतुर्थी वा इत्यक्ते "पञ्चम्याङ्परिभिः" (५१८—२।१।१०) इत्यतः अनुवृत्ता पञ्चमी इहापि सम्बन्धेन चतुर्थ्या च सह विकल्प्यते । अतः सुष्ठूक्तं द्वितीयाचतुर्थी' इति ॥

—०—

सुबर्थ प्रकरणे—पञ्चमी

५७६ । ध्रुवमपायेऽपादनम् ॥ १।४।२४ ॥

दी— । अपायो विश्लेषः । तस्मिन् साध्ये ध्रुवम् अवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् ।

अपाय is separation, when this has to be effected, the Karaka Which is relatively fixed is called अपादान ।

मित—। अबधिः सीमा प्रान्तः। यत आरभ्य विश्लेषो निरूप्यते तत, चलं वा वा अचलं वा ध्रुवमिवीह कथ्यते।

५८७। अपादाने पञ्चमी ॥ २।३।२८ ॥

दी—। ग्रामादायाति। धावतोऽश्वात् पतति। कारकं किम् ? वृक्षस्य पर्णं पतति।

An अपादान takes the पञ्चमी case-ending. Thus ग्रामात् &c. In धावतः &c, though the horse too is in motion, it is, with reference to the rider falling from it, relatively fixed. Why say कारकम् ? witness वृक्षश्च &c.—A leaf of the tree falls—in answer to the question “What is it falling?” If the question be “whence does the leaf fall?” the answer is of course वृक्षात् पर्णं पतति making वृक्ष a कारक, viz. अपादान।

मित—। धावन्नपि पततः सादिनः अपायं प्रति अन्धः अबधिरित्यपादानम्। ‘वृक्षस्य’ इति अवयवावविभावनावसृच्यते, अतो न वृक्षः कारकम्।

दी—। “जगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्” (बार्त्तिक)। पापाज्जगुप्सते विरमति। धर्मात् प्रमाद्यति।

The object of abhorrence, cessation and lapse is अपादान। Thus पापात् &c.

मित—। जुगुप्सादीनां विषयः अपादानं स्यादिति वक्तव्यम्।

५८८। भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ १।४।२५ ॥

दी—। भयार्थानां त्राणार्थानाञ्च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात्। चोराद्बिभेति। चोरात् त्रायते। भयहेतुः किम् ? अरण्ये बिभेति त्रायते वा।

The cause of fright is अपादान in connection with verbs.

meaning 'to fear' or to save'. Thus चौरात् &c., why say भयङ्गितुः ? witness अरखी &c., the cause of fright being not अरख but the beasts of prey in it.

नित—। भयं भोः, वाचं वाः । उभयव भावे क्त्विप् । हेतुद्वितीयाया अपवादः ।

५८६ । पराजेरसोदः ॥१४२१६॥

दी—। पराजेः प्रयोगे असह्यः श्रुतः अपादानं स्यात् । अध्ययनात् पराजयते, ग्लायतीत्यर्थः । असोदः किम् ? शत्रून् पराजयते, अभिभवतीत्यर्थः ।

In connection with the root जि preceded by परा, that which is intolerable is अपादान । Thus अध्ययनात् &c—the sense being 'sick of study', why say असोदः ? witness शत्रून् &c., the sense being 'overpowers enemies'.

नित—। ग्लानिय अभिभवनश्च पराजेरर्थः । आद्ये अकर्मको धत्तुः, सूत्रस्य च विषयः । तदाह ग्लायतीत्यर्थः । ननु जिधातुरभिभवे एव पठितः । सत्यम्, अभिभवन्तु न्यूनीभवन् न्यूनीकरणश्च इति द्विधा व्याख्यातः । अत न्यूनीभवन्मिति ग्लानिमाह ॥

५९० । वारणार्थानामीप्सितः ॥१४२२३॥

दी—। प्रवृत्तिविधातो वारणम् । वारणार्थानां धातुना प्रयोगे ईप्सितोऽर्थः अपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । ईप्सितः किम् ? यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ।

वारण is check of inclination. In connection with roots imp- check of inclination, the wished for is अपादान । Thus यवेभ्यो etc., wished-for being वार । why ईप्सितः ? witness

यवेभ्यो etc. where च्च is not the wished-for and has अधिकरणे सप्तमी । 'wished for' means what the agent of check wishes.

मित— । 'ईप्सितः' इति कर्त्तुरीप्सितः । 'यवेभ्यः' इत्यत्र यवा ईप्सिताः, नो चेत् कथं तेभ्यो वारयति ? गौश्च ईप्सिता अन्यथा कथं तासेव वारयति ? वारणक्रियया तु प्राधान्येन गौरिव व्याप्ता । तदिह कर्त्तुरीप्सिता यवाः, ईप्सिततमा तु गौः तेन यवा अपादानं, गौः कर्म । एवमग्नेर्माणवकं वारयतीत्यादिष्वपि ॥ 'ईप्सितः' इति कर्मणा ईप्सित इति व्याख्याने तु "अग्नेर्माणवकं वारयति" "कूपदन्धं वारयति" इति भाष्योक्तसुदाहरणद्वयं न सिध्यति ॥

५६१ । अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥१॥४॥२८॥

दी— । व्यवधाने सति यत्कर्त्तृकस्य आत्मनो दर्शनस्य अभावमिच्छति तदपादानं स्यात् । मातुर्निर्लीयते कृष्णः । अन्तर्द्धौ किम् ? चौरान् न दिदृक्षते (क) । इच्छतिग्रहणं किम् ? अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् । देवदत्तात् यज्ञदत्तो निर्लीयते ।

when one is in hiding, the person intended to avoid is अपादानं । Thus मातुः etc. why say अन्तर्द्धौ—if screened ? witness चौरान् etc.—does not like to meet thieves. The person does not actually go a-hiding, though the desire to avoid thieves exists, hence चौरान् and not चौरैभ्यः । why add इच्छति ? This is to have the अपादानसद्भा though discovery follows in spite of the wish to avoid. Thus देवदत्तात् etc.

मित— । 'अन्तर्द्धौ' नेत्रयोरगोचरे स्थितिः । यद्वा अन्तर्द्धौ सिरस्करणौ, करणे किः । व्यवधानमित्यर्थः ॥ तच्चान्निति भावे सप्तमी । 'येन' इति कर्त्तरि तृतीया । यत्कर्त्तृकमदर्शनमित्यर्थः । कस्य अदर्शनम् ? आत्मनः अदर्शनम्, आत्मकर्मकम्, अन्तर्द्धितपुरुषकर्मकमदर्शनमिति यावत् । सूत्रे येन इति कर्त्तरि तृतीया । पठौ तु

न, आत्मन इति कर्मणि गन्तमानत्वात् "उभयप्राप्तौ कर्मणो" (६२४-२।१।६६) इति नियमाच्च । वाचिककारस्तु कर्त्तव्यंपि पाथिकी षष्ठीमगुमन्वते सत्यं परं न हि वाचिककारस्य दर्शनेन सूत्रकारस्य प्रवृत्तिः ॥ (क) चौरान् द्रष्टुं नेच्छति । कुतः ? चौरकर्त्तृकमात्मनः अदर्शनमिच्छतीत्यतः । तत् सूत्रोपात्तमन्वत् सर्वमस्ति, अन्तर्हिंस्तु नास्ति । तेन नापादानम् ॥

५८२ । आख्यातोपयोगे ॥१।४।२६॥

दी— । नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् ।

उपाध्यायादधीते । उपयोगे किम् ? नटस्य गाथां शृणोति ।

When instruction is received after due initiation (उपयोगे) the instructor is अपादान । Thus उपाध्यायात् etc. Why say (उपयोगे) witness नटस्य etc.—Listens to the chanting of the actor.

नित— । 'नियमो' ब्रह्मचर्यादिः ब्रह्मचर्यादिकमवलम्ब्य विद्यायश्चपसुपयोगः । 'आख्याता' वक्ता उपदेष्टा इत्यर्थः । गाथाश्रवणं नियमं नापेक्षते, तन् नटस्य अपादानता नास्ति । उच्चारित्वाः शब्दाः नटमुखान्निःसरन्ति इति बुद्धिकृता अपि अपादानता नैव विवक्ष्यते । तत् नटस्येति शेषलक्षणा षष्ठौ ॥ ननु अशिवचित्ता शब्दपादानता "अकथितम्" (५३८—१।४।५२) इति कर्मता प्राप्नोति । नैवं, तत्र परिगणनं कृतं, शब्दोक्तिश्च न गृह्यते । तदन्तरेण शेषत्वम् । इह 'नटस्य शृणोति' इत्येवान्वयः 'नटस्य गाथाम्' इति सति तु कारकत्वमेव न स्यात् ॥

५८३ । जनिकत्तुः प्रकृतिः ॥१।४।३०॥

दी— । जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मण्यः प्रजाः प्रजायन्ते ।

The material cause of that which is born is अपादान । Thus ब्रह्मणः etc.

नित— । जनिकञ्च । भावे इच् । जनेः कर्त्ता जनिकर्त्ता जायमानः पदार्थः । प्रकृतिरुपादानकारकं हेतुशब्देनैव कथितम् ।

५८४ । भुवः प्रभवः ॥१॥४३॥

दी— । भवनं भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा
प्रभवति, तत्र प्रकाशते इत्यर्थः ।

भू means 'becoming', 'appearing' etc. Of something that discloses itself, the place of first appearance is अपादान । Thus हिमवतः etc. ; the meaning is there it first appears.

मित— ! कर्तुः इति पूर्वसुवादनुवर्तते । भवनं भूः आविर्भावः । भुवः कर्त्ता भूकर्त्ता आविर्भूतः पदार्थः । तस्य प्रभवः प्रथमप्रकाशस्थानम् अपादानं स्यात् ॥ तथाच ज्ञानेन्द्रः “अभूत्प्रादुर्भावो जनिः, सिद्धस्य प्रथममुपलम्भः प्रभवः इति अर्धभेदः ।’

दी— । “ल्यप् लोपे कमण्यधिकरणे च” (वार्त्तिक) । प्रासादात् प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षते इत्यर्थः । श्वशुराज्जिह्वेति श्वशुरं वीक्ष्य इत्यर्थः ।

when a word ending in ल्यप् is suppressed, its कर्म and अधिकरण take the पञ्चमी affixes. Thus प्रासादात् etc., the meaning being प्रासादमारुह्य etc. Similarly श्वशुरात् etc., means श्वशुरं वीक्ष्य etc.

मित— । ल्यवन्तशब्दस्य लोपे सति तस्य कर्मणि अधिकरणे च पञ्चमी स्यात् । पञ्चमी विधीयते न तु अपादानसंज्ञा । कर्मत्वमधिकरणत्वञ्च अव्याहृतमेव ।

दी— । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् । कस्मात् त्वम् ? नद्याः ।

Even a verb understood enjoins case-affixes. Thus कस्मात् etc.—whence are you ? From the stream.

मित— । कस्मादित्यत्र आगतः इति क्रिया गम्यते । तेन अपाथयोगे अपादानता पञ्चमी च ।

दी— । “यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी, तदयुक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ, कालात् सप्तमी च वक्तव्या” (वार्त्तिक) । वनात् प्रामी योजनं योजने वा । कार्त्तिक्याः आप्रहायणी मासे ।

Thus starting point in the measurement of the length of time and space takes पञ्चमी, the space measured takes प्रथमा and सप्तमी and the time takes सप्तमी । Thus यनात् etc.

मित— । निश्चितम् इत्यन्वया निरूपितं मानं 'निर्माणम्' । 'यतः' यम् अर्थं कृत्वा 'अध्वनः कालस्य निर्माण' परिच्छेदः क्रियते 'तत्र पञ्चमी' स्यात् । 'तेन' निर्माणेन 'युक्तात्' तथापरिच्छेदादित्यर्थः 'अध्वनः प्रथमासप्तम्यौ' स्तः 'कालात्' सप्तमी स्यात् । हरदत्तस्य 'तेन' पञ्चम्यन्तेन 'युक्तात्' इति व्याख्यत् । कृत्तिकायुक्ता पौर्णमासी कार्त्तिकी । "नक्षत्रेषु युक्तः कालः" (१२वेस—५।२।३) इत्यण् । अग्निं द्वायनमस्यां अग्न्यायया । नैव आग्न्याययी भ्राज्यायण् ॥ उद्धिक्ततनपायमपेक्ष्य तु इयमपादान-पञ्चमी ॥ अतः परमुपपदविभक्तिर्निर्दिश्यते ।

५६५ । अन्यारादितरत्ते दिक्शब्दाच्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २।३।२८ ॥

दी— । एतैर्योगेष्वमी स्यात् । 'अन्य' इत्यर्थग्रहणम् 'इतर-ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराहनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वं ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः । तेन सम्पत्ति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति—चैत्रात् पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचियोगे तु न, "तस्य परमाध्रेडितम्" (८३—८।१।२) इति निर्देशात् । पूर्वं कायस्य । अचूत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि "पष्टप्रसर्थं—" (६०६—२।३।३०) इति पठ्ठी बाधितुं पृथग्-ग्रहणम् । प्राक् प्रत्यक् वा ग्रामात् । आच्—दक्षिणा ग्रामात् । आहि—दक्षिणाहि ग्रामात् ।

पञ्चमी is the विभक्ति in connection with अन्य, आरात्, इतर, ऋते, दिक्शब्द, compounds ending with some derivative of the root अच् to-go, words with आच् or आहि affixed. अन्य means अन्वार्थ, and इतर, though अन्वार्थ, is included as a specific instance only.

Thus अन्व &c. आराहनात्—near or away from the woods. ऋते &c. Except Krishna, पूर्वे etc.—to the east of the village. दिक्शब्द is not necessarily a word indicating a direction, but one that is seen designating a direction. Hence all instances where such words are used for time and place are also included. Thus चैत्रात् etc.—Phalguna precedes Chaitra. The rule “तस्य परम्—” (83) however indicates that when a दिक्शब्द is applied to a portion of a whole it does not direct the पञ्चमी विभक्ति। Thus पूर्व कायस्य—the fore part of the body. अक्षत्तरपद words are also दिक्शब्द, yet they are separately mentioned here to bar the षष्ठी guided by “पद्यत्सर्थे—(6h9) Thus प्राक् etc.—to the east or west of the village. दक्षिणा etc.—to the south of the village.

मित—। षष्ठा अपवादोऽयं योगः। ‘प्रपञ्चो’ विस्तरः। आरादित्यवयवार्थं दूर-समीपयौर्वर्तते। दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः, शाकपाथिवादि। ‘सम्प्रति’ प्रयोगकाले देशे च काष्ठी च वृत्तिः, अभिधानं यस्य तथाविधेन दिक्शब्देन योगोऽपि पञ्चमी भवति ॥ प्राच्यां दिशि इति प्राचीशब्दादस्तातिः। तस्य “अखे लुक्” (३८८०—५।२।३०) इति लुक्। ततो “लुक् तद्धितलुकि” (१४०८—१।२।४०) इति ङीपोऽपि ङ्क्। तेन ‘प्राक्’ इति रूपम्। दिक्शब्देति रूढानां पूर्वादीनामेव गृहणम् ॥

दी—। “अपादाने पञ्चमी” (५८७...२।३।२८) इति सूत्रे ‘कार्त्तिक्याः प्रभृति’ इति भाष्यप्रयोगात् प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी। भवात् प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः।

In the भाष्य under the rule “अपादाने—” (587) occurs the phrase कार्त्तिक्याः प्रभृति with पञ्चमी in कार्त्तिक्याः। Hence the inference—that words, meaning प्रभृति, direct पञ्चमी। Thus भवात् etc.

मित—। प्रभृति इत्यव्ययमवधिव्योतकम्। आरभ्य तु अवधिव्योतकं गृहण-व्योतकं वा अन्ते द्वितीया। “बोधिमारभ्य सेरुषष्ठपथ्यं न भूलोकः”।

दी—। “अपपरिवहिः=” (६६६—२।१।१२) इति समास-
विधानात् ज्ञापकात् वहिर्योगे पञ्चमी । ग्रामाद्बहिः ।

The rule “अपपरि—” (666) directs the compounding of वहिस् with पञ्चम्यन्त words. Hence the inference—that पञ्चमी is the विभक्ति in connection with वहिस् ।

नित—। “अपपरिवहिरश्वः पञ्चम्या” इति हि सूत्रम् । व्यर्थं तत् यदि वहिस्-
शब्दयोगे पञ्चमी न स्यात् । तत् समासविधिरैव ज्ञापयति वहिस्शब्दयोगे पञ्चमी
भवतीति ॥ ननु ज्ञाप्यतां पञ्चमी परं पञ्चमीव इति तु न विज्ञाप्यते । समासविधिः
पञ्चम्याः साधुतां वक्ति न च पुनर्न्यायसिद्धायाः घट्टा असाधुतामपि एतेन “करस्य
करमी वहिः” इत्यमरोक्तिर्व्याख्याता ॥

५८६ । अपपरी वर्जने ॥ १।४।८८ ॥

दी । एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः ।

अप and परि are कर्मप्रवचनीय when implying exclusion.

६६७ । आङ् मर्यादावचने ॥ १।४।८६ ॥

दी—। आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वचनप्रहणा-
दुभिविधोवपि ।

आङ् implying exclusion is a कर्मप्रवचनीय । Here वचने in the
rule is apparently superfluous, hence it has to be interpreted
as including अभिविधि, inclusion, also.

नित = । मर्यादा व्यागस्य अवधिः, यदुपस्थाव धरभिविधिः ॥ अथ मर्यादाया-
मित्यनुक्ता ‘मर्यादावचने’ इत्याह । गुरुनिर्देशस्य प्रयोजनम्—‘मर्यादाया वचनम्’
उक्तिर्यस्मिन् सूत्रे क्रियते तस्मिन् स्थितः यः ‘आङ्’ स कर्मप्रवचनीयः स्यात्—इत्य-
व्याख्यायतानिति । कस्मिन् सूत्रे तत् क्रियते ? ‘आङ् मर्यादाभिविधौः’ (६६७—
२।१।१२) इति तस्मिन् । तवाङ्गी मर्यादा च अभिविधिय अवधिः । इहापि स एव ॥

५८८ । पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ २।३।१० ॥

दी— । एतौः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः, परि हरेः, संसारः । परिरत्र वर्जने । लक्षणादौ तु हरिं परि । आ मुक्तेः संसारः । आ सकलात् ब्रह्म ।

पञ्चमी is the विभक्ति in connection with the Karmapravachaniyas अप, परि, and आङ् । Thus अप etc.—wordly attachments exclude Hari, when परि implies लक्षण etc. (552—1,4.90) there is of course द्वितीया as in हरि परि । with आङ् implying exclusion (मर्यादा) आ मुक्तेः etc.—wordly attachments persist until salvation ; inclusion (अभिनिधि) is implied in आ सकलात् etc.—Brahman includes everything.

मित— । इह द्वितीयापवादः पञ्चमी । अप हरेः, परि हरेः, संसार इति हरिं वर्जयित्वा संसारमुखमनुभूयति इत्यर्थः ॥ 'लक्षणादौ इति 'लक्षणेत्यभूत्—' (४५२—टी३।८०) इति लक्ष्यते । आ मुक्तेरिति मर्यादा, आ सकलादित्यभिनिधिः ॥

५८९ । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ १।४।३२ ॥

दी— । एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् ।

प्रति is a कर्मप्रवचनीय when implying deputyship or exchange.

मित— । मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः, दत्तस्य निर्यातनं प्रतिदानम् ।

६०० । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ २।३।११ ॥

दी— । अत्र कर्मप्रवचनीययोगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नः कृषणात् प्रति । तिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान् ।

In connection with a कर्मप्रवचनीय there is पञ्चमी in one whose deputy another is, and in one in exchange for which an offer is made. Thus प्रद्युम्नः etc.—Pradyumna is Krishna's deputy तिलेभ्यः etc.—Pulse is offered in exchange for sesamum,

नित—। यथादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी सीती । - यस्य प्रतिनिधिः यस्य च प्रतिदानं तत्र पञ्चमी स्यात् । अत्र षष्ठ्यर्थे पञ्चमीकरणान् यस्य प्रतिनिधिः इत्यर्थे, यथात् प्रतिनिधिः इत्यपि साधु । एवं यथात् प्रतिदानमिति च ।

६०१ । अकर्त्तार्यगो पञ्चमी ॥ २।३।२४ ॥

दी—। कर्त्तवर्जितं यत् ऋणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् । शतात् बद्धः । अकर्त्तरि किम् ? शतेन बन्धितः ।

If a debt is not treated as a कर्त्ता but as a हेतु only, it takes the पञ्चमी विभक्ति । Thus शतात् बद्धः—Imprisoned for a hundred. Here शत is the amount of debt and is also the हेतु for imprisonment. Hence पञ्चमी barring हेतु द्वितीया । Why अकर्त्तरि ? Witness शतेन &c.—Caused to be imprisoned by a hundred, Here the debt urges the creditor to procure the imprisonment of the debtor ; thus the debt is treated as कर्त्ता by the rule “तत्प्रयोजकौ हेतुश्च (2575—1,4,55) and we have द्वितीया in the अतुक्तकर्त्ता ।

मित—। ‘हेतौ’ इति पूर्वपूर्वाद्दशमस्येति । अकर्त्तारि ऋणे हेतौ पञ्चमी इत्यमरः । यत् ऋणमधमर्णस्य बन्धने हेतुः तत्र पञ्चमी स्यात् । हेतुद्वितीयापवादः । यदा तु तत् ऋणं बन्धनविषये उत्तमणं प्रयोजयति तदा प्रयोजकत्वात् तत् कर्त्तृसंज्ञां लभते “तत्प्रयोजकौ हेतुश्च” (२५७५—१।४।५५) इति । पञ्चमी तत्र न प्रवर्त्तते, अतुक्ते कर्त्तरि द्वितीयैव । तथाहि—(अधिचि) उत्तमणं; तं बद्धवान् । (अधिचि) शतं प्रयोजककर्त्तृ उत्तमर्णेन प्रयोज्यकर्त्ता तं बन्धितवान् । कर्मणि—शतेन उत्तमर्णेन स बन्धितः ।

६०२ । विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ॥ २।३।२५ ॥

दी—। गुणे हेतौ अस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्यात् जाड्येन वा बद्धः । गुणे किम् ? धनेन कुलम् । अस्त्रियां किम् ? बुद्ध्या मुक्तः ।

When a गुण is a हेतु and is not in the feminine, it optionally takes पञ्चमी । Thus जाद्यात् &c. Why say गुणे ? Witness घनेन etc. where घन not being a गुण does not take पञ्चमी । Why अस्त्रियाम् ? Witness बुद्ध्या etc.—where बुद्धि, though a गुण does not take पञ्चमी because it is feminine.

मित—। हेतौ इत्यनुवर्त्तते । पञ्चमी वा, पक्षे तृतीया ॥ घनमितिद्रव्यं न गुणः । अतस्तृतीयैव न पञ्चमी । बुद्धिरिति गुणः द्रव्यनिष्ठत्वात्क्रियात्वाच्च । स्त्रोत्वाद्ग पञ्चमी ॥

दी—। 'विभाषा' इति योगविभागात् अगुणे स्त्रियाञ्च क्वचित् । धूमादग्निमान् । नास्ति घटोऽनुपलब्धेः ॥

Here if it be supposed that विभाषा may be separated from its connection with the remainder of the rule and may constitute a rule by itself, then with the अनुवर्त्ति of हेतौ and of पञ्चमी this gives हेतौ पञ्चमी विभाषा—पञ्चमी is optionally attached to a हेतु । Occasional usages like धूमात् etc, where धूस though not a गुण takes पञ्चमी, and नास्ति etc.—where अनुपलब्धि, though in the feminine takes पञ्चमी, may then be defended.

मित—। योगस्य विभागः विच्छेदः योगविभागः ; 'विभाषा' इति 'गुणोऽस्त्रियाम्' इत्यनेन सह युक्तं दृश्यते । यदायं योगच्छेद्यते तदा विभाषा इत्येकं सूत्रं जायते, 'गुणोऽस्त्रियाम्' इत्यन्यत् । उभयत्र 'हेतौ' इति 'पञ्चमी' इति च अनुवर्त्तम् । आद्यात् 'हेतौ पञ्चमी विभाषा इत्यर्थो लभ्यते । तेन धूमात्' इत्यगुणे उपलब्धेः' इति स्त्रियाम् पञ्चमी समर्थिता भवति । एष तु भाष्ये योगविभागो न दृश्यते तत् अभियुक्तप्रयोगसमर्थनार्थमेव कर्त्तव्यो न तु सर्ववानुपलब्ध्याः ॥

६०३ । पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ॥ २।६।३२ ॥

दी—। एभिर्योगे तृतीया स्यात् पञ्चमीद्वितीये च ।

अन्यतरस्याग्रहणं समुच्चयार्थम् । पञ्चमीद्वितीये चानुवर्त्तेते ।
पृथक् रामेण रामात् रामं वा । एवं विना नाना ।

In connection with पृथक् etc. द्वितीया, तृतीया and पञ्चमी are attached, अन्यतरस्याम् is added to include what follows from preceding rules, and पञ्चमी and द्वितीया are following. Thus पृथक् etc. Similarly from विना and नाना ।

मित— । भाष्ये द्वितीयासमुच्चयो न दृश्यते । युक्तश्चेत्तत् । “षष्ठातन्वर्थ—”
(६०८—२।३.३०) इति “एनपा—” (६१०—२.३.३१) इति च प्रासङ्गिकमेव
अतिप्रसङ्गवाक्याय कृतं न प्रधानम् । तेन षष्ठाः द्वितीयाया वा अनुवर्त्तिर्नास्ति ।
द्वितीयायं ‘ततोऽन्यत्रापि दृश्यते’ (५४४, वा) इति समाग्रयिष्यते । कृत्तिकारस्तु ‘तदर्थे’
पृथग्विनानानामिः’ इति शेषं विभजते । पूर्वस्वान्तु ‘द्वितीया’ इत्यनुवर्त्तयति च ॥

६०४ । करणे च स्तोत्राल्पकृच्छ्र कृत्तिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥

२।३।३३ ॥

दी— । एभ्यः अद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यो स्तः ।
स्तोकेन स्तोत्राद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु—स्तोकेन विषेण हतः ।

सोक्त, अस्य, कृच्छ्र and कृत्तिपय take तृतीया and पञ्चमी where they are
used as करण and do not refer to concrete substances. Thus
सोकिन etc.—escaped easily, or narrowly. If the reference is to
a substance, then सोकेन etc. killed with a very small amount of
poison, where तृतीया alone is available as the proper करणविभक्ति ।

मित— । ‘कृत्तिपयस्य’ इति पञ्चम्यर्थे षष्ठी, तदाह ‘एभ्यः’ इति । यदा तु
धर्ममात्रं करणत्वेन विवक्षितं न द्रव्यम्, तदा स्तोत्रादीनामसत्त्ववचनता, तदाह “अद्रव्य-
वचनेभ्यः” । सोकिन मुक्त इति स्तोत्राल्पगुणमात्रं विवक्षितम्, न स्तोत्राल्पत् द्रव्यं
विवक्षितं यथा सोकेन विषेण इत्यत्र ।

६०५ । दूरान्तिकार्थोभ्यो द्वितीया च ॥ २।३।३५ ॥

दी— । एभ्यो द्वितीया स्यात् । चात् पंचमीतृतीये च ।
 प्रतिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरं-दूरात्-दूरेण वा,
 अन्तिकम्-अन्तिकात्-अन्तिकेन वा । असत्त्ववचनस्य इत्यनु-
 वृत्तने ह—दूरः पन्थाः ।

words meaning 'far' and 'near' take द्वितीया । The च in the
 rule attaches पञ्चमी and तृतीया also. These are to indicate the
 sense of the प्रतिपदिक only, Thus ग्रामस्य etc. The word असत्त्व-
 वचनस्य attaches itself to this rule also ; hence दूरः पन्थाः without
 द्वितीया etc. because, दूर refers to the concrete object पञ्चिन् ।

मित— । इह उदाहृतविषये द्वितीयादिभिः प्रतिपदिकार्थभावमुच्यते इत्याशयः ।
 तेनात्र प्रथमाया अपवादः । सर्वत्र प्रतिपदिकार्थं मात्रं एव एता विभक्तय इति तू न ।
 “दूरादावसधान्मूलम्” इति भाष्ये उदाहृतम् । तेन अधिकारणोऽपि भवन्ति । आव-
 सधात् दूरे मूलं व्यजिहति तस्यार्थः । दूरः पन्थाः इति दूरत्वधर्मे द्रव्ये वर्त्तते तेन न
 द्वितीयादयः ॥

सुबधप्रकरणे—षष्ठी

६०६ । षष्ठी शेषे ॥ २।३।३० ॥

दी— । कारकप्रतिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादि-
 सम्बन्धः शेषः । तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः ।

शेषः is 'Other than what is said', 'what remains to discuss'
 etc. The Karakas and the sense of a Pratipadika have been
 discussed. Hence such relations as that of the possessor and

the possessed yet remain to speak of. These relations will be expressed by the षष्ठी विभक्ति। Thus राज्ञः &c.

मित—। 'शेषे' अवशिष्टे, उक्तादन्वेषु सम्बन्धेषु वाच्येषु सत्सु इत्यर्थः, षष्ठी विभक्तिः स्यात्। वाक्येषु प्रातिपदिके नाम स्वाय वा अर्थान्तरयौगी वा प्रयुज्यते। स्वार्थे चेत, प्रातिपदिकायं मात्रे प्रथमा इत्युक्ते प्राक्, अर्थान्तरयोगश्च धातुनः हरिष मवेत् प्रातिपदिकेन वा। धात्वर्थयोगे कर्मादिषु स्थितीयादयोऽपि उक्ता एव। प्रातिपदिकाययोगस्तु अनुक्तः शिष्यते। तत् प्रातिपदिकाद्यर्थः स्वत्वम्; स्वत्वाभिभावादिः स शेषः। तस्मिन् द्योत्ये षष्ठी स्यात्। राज्ञः पुरुषः इत्यत्र राजा स्वामी पुरुषः स्वम्, स एव सम्बन्धः 'राज्ञः' इति षष्ठा उक्तः ॥ 'अथ कथं तदर्थं' राजनृशब्दादिव षष्ठी न पुरुषशब्दात् न बोधाभ्याम्? उच्यते—'पुरुषः' इति प्रतिस्वामि भिद्यते, राजस्वामिकः पुरुषः अमात्यस्वामिकः पुरुषः, नगरपालस्वामिकः पुरुषः इति। अपि च एक एव पुरुषः सः नगरपालस्य कर्मकरः अथ अमात्यस्य, अथ पुनः राज्ञः स्यात्। तत् भेद एव स्वामिकृतो न पुरुषकृतः। इत्यने च, तद्विधे हरिष्यमविकारि कदाचित् दीवदत्तस्य कालान्तरे च विष्णुमित्रस्य भूत्वा स्वामिभेदात् मित्रत्वेन व्यपदिष्यते। वेन हि स्व विशेष्यं प्रधानम् स्वामो विशेषणमप्रधानमित्येव युक्तम्। किञ्च न हि विशेष्य स्वयमात्मनः प्रकारं वक्ति अहमोदृशः अहं तादृश इति। तत् विशेष्यस्वार्थे विशेषणेन क्रियते। तद्वै तस्य विशेष्यता यदसौ विशेष्यं विशेष्यतीति। लोकोऽपि न हि प्रधानं स्वयमात्मीययति असुकोऽहमागत इति, प्रधानान्वितेन हि तत् क्रियते। एतन्निहायि स्वत्वाभिभावी विशेषणैरेव राज्ञा आख्यास्यते न विशेष्येण पुरुषेण। पुरुषे तु प्रातिपदिकायमात्रे प्रथमा, यथ षष्ठायांसम्बन्धोऽवाधिकोऽवभासते वाक्यार्थः किञ्च सः ॥

दी—। कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी एव। सतां गतम्। सर्पिषो जानीते। मातुः स्मरति। बुधोदकस्योपसृक्नुस्ते। भजे शम्भोश्चरणयोः। फलानां तृप्तः।

Even when कर्मे &c. are thought of merely related to the क्रिया, and not as having the specific relation that give them

their कर्मत्व etc. they are treated as शेष and take षष्ठी । Thus सतां—the way of the good ; सर्पिषः etc.—induced by Ghee. सातुः etc.—thinks of his mother, एषो etc.—fuel heats water. भजे etc.—I worship the feet of Sambhu, फलानाम् etc.—had enough of fruits.

नितम्— । इह सम्बन्धः क्रियायोगः । यदा कर्मादीनां क्रियया योगमात्रं विवक्ष्यते, योगस्य प्रकारः ईप्सिततमरूपेण अन्यथा वा नाभिधीयते, तदा ते कर्मादिभिरङ्गीकृतौयादिविभक्तिश्च नैव तु लभन्ते । कारकत्वं तु तेषां नापयाति । न हि वक्तृविशेष-विवक्षया गोलस्य नीशलं ह्यीयते । त इमे कारकशेषाः ॥ सतां गतमित्यत्र सन्तो गच्छन्तीति प्रतीतिः कर्तृशेषः ॥ सर्पिषो जानीते इति सर्पिषां करणेन प्रवर्तते इत्यर्थः—करणशेषः ॥ सातुः चरति इति कर्मशेषः ॥ एष इत्यदन्तः पुंसि । यदा सान्तः स्त्रीषु । दधाम् इति उदकाधी । उपस्तरणं गुणान्तराधानम् उष्णतासमर्पणम्—कर्मशेषः ॥ भजे इत्यत्र चरणयोः पूजोपहारप्रदानं प्रतीतिः—सम्प्रदानशेषः । यदा चरणौ भजे इति कर्मशेषः ॥ फलानां दत्त इति फले कृप्तिः प्रतीयते—करणशेषः ॥ “अकशित्त्व” (८—१।४।२१) इति तु नेह प्रवर्तते । तत्र हि परिगणनं कृतं, न चेति धातवः परिगणिताः । तेन “नटस्य गाथां शृणोति इतिक्त्वं इह कारकत्वेऽपि शेषत्वं भवति ॥

६०७ । षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २।३।२६ ॥

दी— । हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नं हतोर्वसति ।

The हेतु takes षष्ठी when the word हेतु is actually used and the relation of cause and effect is implied. Thus अन्नस्य etc. where अन्न the हेतु takes षष्ठी instead of तृतीया ।

नितम्— । हेतौ इत्यनुवर्तते । वाक्ये हेतुशब्दस्य अतःप्रयोगः हेतुवाचकी शब्दे षष्ठी स्नान् । तृतीयापवादः । सा च षष्ठी हेतौ द्योत्ये हेतुहेतुमहावे गम्ये एव भवति । उदाहरणे अन्न वासहेतुः । तेन अन्नस्य इति षष्ठी । हेतौः इति षष्ठी

सु 'अत्रस्य इत्यनेन समानाधिकरणत्वात् । 'हेतौ द्योत्ये' किम् ? अत्र हेतुर्वासस्य ।
इह हेतुः स्फुटसुकः अत्रनिति. न द्योत्यः । तेन न षष्ठी ॥

३०८ । सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २।३।२७ ॥

दी— । सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये
तृतीया स्यात् । षष्ठी च । केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः ।

A सर्वनाम् takes तृतीया also, if it stands for a हेतु and the word हेतु is actually used in the sentence, the relation of cause and effect being implied. Thus केन etc.

मित— । 'हेतुप्रयोगे' इत्यनुवर्त्तते : 'सर्वनाम्नः हेतुप्रयोगे तृतीया च इत्यन्वयः ।
तत्र 'सर्वनाम्नः प्रयोगे' इत्यस्य व्याख्यानं 'सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे' इति ॥
एतच्च प्राचानपुरीधात् । ते तु हेतु शब्दात् षष्ठीवर्तीये न सः इत्याशङ्क्य इह 'सर्व-
नाम्नः' इति षष्ठी कल्पयन्ति पञ्चमीं नातुमीदृशीं । ऋत्तं पुनरित्याख्यानं प्रतिभाति ।
सर्वनाम्नः हेतुशब्दस्य च प्रयोगे' इत्यत्र समासिन 'सर्वनाम्नो हेतुप्रयोगे' इति दूर्लभम् ।
कृतः ? सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च' इत्यत्र चार्थयोगात् आद्यो शब्दो हन्ताङ्गत्वा
परस्परसापेक्षौ तत्त्वयोरिव 'सर्वनाम्नः' हेतौः' इत्यन्तयोः 'प्रयोगे' इत्यनेन द्वितिरस्तु,
मास्तुवा न त्वनयोरेकतरस्य । वस्तुतस्तु 'सर्वनाम्नो हेतौ च प्रयोगे' इत्यन्तत् इन्द्रगर्भस्य
षष्ठीतत्पुरुदस्य वाक्यं प्रयोगे इति च इन्द्रसमुदायिन समर्थः, न पुनरेकवरीष 'हेतौः'
इति हन्ताङ्ग न । सर्वनाम्नो हेतुप्रयोगे इति साधु स्यात्, न तु 'सर्वनाम्नो हेतुप्रयोगे'
इति । असाधुत्वं कारणं प्रागुक्तम्—चार्थपरितागः, असामर्थ्या सामर्थ्याध्यक्षानम् च ॥
तत् किंवासुधियोगमन्वन्ते यद्येवं व्याख्यायते ?—“हेतौ”ः(५६८—२।३।२३) इत्यतः
'हेतौ इत्यनुवर्त्तते, तेन “अकर्त्तं र्दंणे पञ्चमी” (६०१—२।३।२५) इत्यस्य 'अपि
हेतौ पञ्चमी इत्यर्थः । “विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्” (६०१—३।३।२५) इत्यस्य 'गुणे हेतौ
विभाषा इत्यर्थः । “वध्दो हेतुप्रयोगे” (६००—२।३।२६) इत्यस्य हेतुप्रयोगेऽहेतौ षष्ठी'
इत्यर्थः सम्पद्यते । अतः परं 'हेतुप्रयोगे' इत्यप्यनुवर्त्तते 'हेतौ' इति च पञ्चम्या
द्विपरिणम्यते । तेन “सर्वनाम्नस्तृतीया च” इत्यत्र 'हेतुप्रयोगे हेतौः सर्वनाम्नः तृतीया

च इत्यन्वयः । अथैव 'हेतुस्य' प्रयोगे हेतुर्न सर्वनाम तस्यात् द्वितीया भवति षष्ठी च इति । केन हेतुना, कस्य हेतोः इत्यादिषु 'केन कस्य' इत्यादि विशेष्यम् । हेतुना हेतोः' इत्यादि विशेषणम् । समानाधिकरणतया एकैव विभक्तिरुभयोः ॥ इति ॥

दी— । "निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्" (वात्तिक) । किं निमित्तं वसति, केन निमित्तेन, कस्मै निमित्ताय, इत्यादि । एव किं कारणम्, को हेतुः, किं प्रयोजनम् इत्यादि । प्रायग्रहणात् असर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्ताय इत्यादि ।

All case-affixes are generally seen in a हेतु when a word meaning निमित्त, cause, is actually used. Thus किं etc. Here 'generally' implies that प्रथमा and द्वितीया are not used if the word is not a सर्वनाम । Thus ज्ञानेन etc.

नित— । 'निमित्तपर्यायस्य' निमित्तार्थकशब्दस्य 'प्रयोगे प्रायेण सर्वासां विभक्तौर्ना दर्शनं' भवति, हेतुवाचकशब्दात् इति शेषः । किं निमित्तमिति प्रथमाया द्वितीयायाश्च उदाहरणम् । एतत्तु भाष्यकारेण "हेतौ" (५६८—२।३।२३) इत्यवपठितं "षष्ठीहेतुप्रयोगे" "सर्वनाम्नस्तृतीया च" इति सूत्रस्य च उपेक्षितम् ।

६०८ । षष्ठ्यन्तस्यप्रत्ययेन ॥ २।३।३० ॥

दी— । एतद्योगे षष्ठी स्यात् । "—दिकशब्द" (५६५—२।३।२६) इति परूचम्या अपवादः ग्रामस्य दक्षिणतः, पुरः, पुरस्तात्, उपरि, उपरिष्ठात् ॥

षष्ठी is the विभक्ति in connection with affixes having the sense of एतद्युक् । This bars the परूचम्यौ expected in connection with दिकशब्द । Thus सादस्य etc.—to the south etc. of the village.

नित— । 'एतस्य' इति एतस्यर्थे लक्षणा । एतस् अर्थः एतस्यर्थः । तथा-विधिन प्रत्ययेन तदन्तेन इत्यर्थः । एतस्युच, अस्ति, रिष्, रिष्ठात्तिष्, इत्यादयः प्रत्यया-

असातेरर्थे विधीयन्ते । असातिथ "दिक् शब्दस्यः—" (१२७४—५।१।२८) साधे भवति । तेन एतदन्ता अपि दिक्शब्दा एव । ततः प्रथम्यां प्राप्तायां षष्ठी ॥

६१० । एनपा द्वितीया ॥ २।३।३१ ॥

दी— एनवन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । 'एनपा' इति योगविभागात् षष्ठी अपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा ।

द्वितीया is the विभक्ति in connection with words that have एनप affixed to them. If the word एनपा be separated from its connection here and read as an independent rule षष्ठी too becomes available. Thus दक्षिणेन etc.—immediately to the south of the village.

नित— । योगविभागेन 'एनपा' इत्येकं सूत्रं 'द्वितीया' इत्यन्यत् । पूर्वसूत्रादननुत्ता षष्ठी । ततः 'षष्ठी एनपा' इति लभ्यते । 'एनपा' इत्यनुत्तौ 'एनपा द्वितीया' इति च । 'एनवन्त्यनरसाम्—' (१२८४—५।३।३५) इत्येनप् ।

६११ । दूरान्तिकाथैः षष्ठान्यतरस्याम् ॥ २।३।३४ ॥

दी— एतैर्योगे षष्ठी स्यात् पञ्चमी च । दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा ।

In connection with words meaning 'far' or 'near' षष्ठी and पञ्चमी are affixed. Thus दूरं etc.

६१२ । ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ॥ २।३।५१ ॥

दी— । जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन क्विश्चित्ते षष्ठी स्यात् । सर्पिप्रो ज्ञानम् ।

When ज्ञा does not mean 'to know' its करण take षष्ठी, if it is treated as शेष and not recognised as करण । Thus सर्पिप्रो etc.—inducement to work caused by Ghi. Here ज्ञा does not

refer to the knowledge of G̃hi, but to the inclination to work caused by that knowledge.

मित—। आ आनि आदिः। आशब्दस्य षष्ठी आः, आधातोरित्यर्थः। विद् आनि अदादिः। ततः क्विपि वित् ज्ञानम्। वित् अर्थः अस्य विद्वत्तः आनार्थः। तथा न भवतीति तस्य। आधानुवेदा आनार्थे द्वित्वा आनपूर्विकायाः प्रहत्तौ वर्त्तते तदा तस्य करणे श्रेषे षष्ठी स्यात्। श्रेषे इति पूर्व सूत्रादनुवर्त्तते। अदाहरणे 'ज्ञानं' प्रहत्तिः। प्रथमं सर्पिरिति ज्ञानं तत्कृतकरणिका प्रहत्तिरित्यर्थः ॥ ननु यदि श्रेषविवक्षा करणस्य तर्हि "षष्ठी श्रेषे" (६०६—२।३।५०) इत्येव सिद्धा षष्ठी। किमिधता सूत्रेण ? सत्यं, नियमार्थमेतद् भविष्यति। षष्ठो एव, न लुक्। एवं सर्पिषो ज्ञानं सर्पिज्ञानमिति समासो न। उक्तञ्च "प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठो समासस्य निहत्ये" इति ॥

६१३। अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ २।३।५२ ॥

दी—। एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। मातुः स्मरणम्। सर्पिषो दयनमीशनं वा।

Of दद्य 'to give' etc, ईय 'to lord over' and of roots meaning 'to remember' the कर्म takes षष्ठी if regarded as शेष only. Thus मातुः etc.—mother's memory, सर्पिषः etc.—Gift of G̃hi or control over G̃hi.

मित—। इक् करणे। अधिपूर्वं एव प्रयुज्यते। अधोगर्थः स्वल्पः। दय द्यानादिषु। ईय ऐश्या। शेषे इति वर्त्तते। कर्मणि श्रेषे श्रेषत्वेन विवक्षिते। प्राग्व-
प्रियमार्थे वचनं, षष्ठी युज्यते एव न लुप्यते इति। अतो न समासः। कश्चं तर्हि "इतिस्मृतिः सर्वं विपश्चिनामिनो" इति ? इरेः स्मृतिरिति कर्मणि कथोपा षष्ठी न हि शेषे षष्ठी। ततः समासः। एतेन "लोकेषु चैतन्मयाद्रिदेव" इत्यादयोऽपि व्याख्याताः।

६१४। कृष्यः प्रतियत्ने ॥ ६।४।३४

दी—। प्रतियत्नो गुणाधानम्। कृष्यः कर्मणि शेषे षष्ठी स्याद्गुणाधाने। एधो दक्कस्योप्स्करयाम्।

प्रतियञ्ज is imparting a virtue. The कर्म of क्त, when regarded as शेष only, takes षष्ठी if the imparting of some virtue is implied. Thus एषो etc.

नित—। एषः इति पृथक् पदम् । दक् इत्युदकाद्यै इत्याद्युक्तं प्राक् । 'उपात् प्रतियञ्ज'— (२५५२—६।१।३५६) इति सुटि उपस्कारयं गुणाधानम् । प्राग्वत् इहापि जेषे षष्ठी न समस्यते ।

६१५ । रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ २।३।५४ ॥

दी—। भावकर्त्तृकारणां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजा ।

Of roots meaning 'to pain,' excepting ज्वरि, the कर्म, if regarded as शेष only, takes षष्ठी, the कर्त्ता being denoted by some word with an affix in the भाववाच्य । Thus चौरस्य etc.—the thief's suffering caused by disease, Here रोग, with षच् in the भाववाच्य, is the कर्त्ता and has षष्ठी owing to the क्त in रुजा, while चौर the कर्म, is regarded as शेष and takes शेषे षष्ठी ।

नित—। 'भाव' इति भावप्रत्ययान्तशब्दः । वक्तोति वचनः कर्त्ता इत्यर्थः । 'वाङ्मलात् कर्त्तरि ळाट् ; भावो वचनः कर्त्ता एषामित्यर्थः । तच्छब्द 'भावकर्त्तृकारणम्' इति । रुजो भङ्गे इत्यव्यादमिदादिराकृतिगणत्वादङि रुजा रोगः । सः चर्षे एषाम् ॥ चौरः रुजति रोगः इत्यर्थे चौरस्य इति कर्मणि शेषे षष्ठी, रोगोक्ति कर्त्तरि कृदयोगा ।

दी—। "अज्वरिसन्ताप्योरिति :वाच्यम्" (वार्त्तिक) । रोगस्य चौरज्वरः चौरसन्तापो वा । रोगकर्त्तकं चौरसन्वन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः ।

Exception should be made of both ज्वरि and सन्तापि । Thus रोगस्य etc, the meaning being that the fever etc, pertain to the thief and are caused by disease,

मित—ज्वरेः सन्नापेय कर्मणि यथाप्रापत्तं शेषे षष्ठी भवति न पुनर्नियन्ते ।
तेन चौरज्वरः इत्यादिः कर्मणि शेषषष्ठा अपि समासो भवत्येव ॥

६१६ । आशिषि नाथः ॥ २।३।५५ ॥

दी—। आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् ।
सर्षिषो नाथनम् । 'आशिषि' इति किम् ? माणवकनाथनम्,
तत्सम्बन्धिनी याच्व्या इत्यर्थाः ।

When नाथ means 'to hope for' its कर्म, if regarded as शेष,
takes षष्ठी । Thus सर्षिषो &c.—hope for a supply of Ghi. Why
say आशिषि ? Witness माणवक &c, which means entreaty of
a mannikin and Thus allows समास ।

मित—। नाथ याचःजीपतापैश्चर्याशोःपु । तत्र चोशिषि चात्मनेपदम्, (२६८०,
वा) । सर्षिर्नाथनम् इति शेषषष्ठा समासो न ॥ आशिषि एव नियमः, चन्वाधिं तु
स्यात्—माणवकनाथनम् ।

६१७ । जास्रिन्निप्रहणनाटक्राथपिपां हिंसायाम् ॥ २।३।५६ ॥

दी—। हिंस्रार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्यो-
ज्जासनम् । निप्रो संहतो विपथ्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य
निप्रहणनं प्रणिहणनं निहणनं प्रहणनं वा । नट अवस्यन्दने
चुरादिः । चौरस्योत्स्रटनम् । चौरस्य क्राथनम् । वृषलस्य
पेषणम् । हिंसायां किम् ? धानापेषणम् ।

Of the roots जस, निप्रहण, नट, क्राथ and पिष implying 'molesta-
tion' the कर्म, if regarded as शेष, takes षष्ठी । Thus चौरस्य &c. नि
and प्र may be taken in this or the reverse order, or again
separately, Thus चौरस्य &c. नट 'to dance' is of the चुरादि
class. Thus, चौरस्य &c, Why say हिंसायाम् । Witness धानापेषणम्—

pounding of rice—which implies no हिंसा and thus admits of a षष्ठीसमास with शेषे षष्ठी ।

नित— । जासि इति खादिकथिच्, जसु हिं सायां चुरादिः ॥ निप्रपूर्वो हनः निप्रहणः । “हसोरत्पूर्वस्त्र” (२५८—८१३२) इति षत्वम् ॥ अवल्लन्दने इति कश्चित् पाठः । अवल्लन्दनं ह्यत्वम् । उत्पूर्वस्तु हिंसायामिति साधवः । नाट इति दीर्घनिर्देशात् नट ह्यौ इति घटादेस्तु न यङणम् ॥ क्रयं हिंसाद्यौ घटादिः, निपातनात् इति ॥ धाना इति रुद्रश्रीह्रियवादिशस्त्रम् । धानाप्रिवणमिति हिंसाया अभावात् नियमो न, शेषषष्ठा समासः ॥

६१८ । व्यवहृपणोः समर्थयोः ॥ २।३।५२ ८

दी— । शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च अनयोस्तुल्यार्थता । शतस्य व्यवहरणं पणानं वा । समर्थयोः किम् ? शलाकान्यवहारः, गणना इत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः ।

Of the roots व्यवहृ and पण in the sense common to them, the कर्म, if regarded as शेष, takes षष्ठी । ‘Gambling with dice’ and ‘Trading’ are the sense common to them. Thus शतस्य &c. Why say समर्थयोः—having the same meaning ? Witness शलाकान्यवहारः, which means ‘counting’, and ब्राह्मणपणनम् which means ‘laudation’ ; so do not come under the restriction, and admits of a षष्ठीसमास with शेषे षष्ठी ।

नित— । समर्थयते इति समर्थः एकाचकः, पचायच । इषौ तु शब्दस्य तुल्यार्थता इति इन्द्रत्तः । यद्वा समः अर्थः अनयोः समर्थो, शकन्वादिः ।

६१९ । दिवस्तदर्थस्य ॥ २।३।५८ ॥

दी— । द्यूताथस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति । ‘तदर्थस्य’ किम् ? ब्राह्मणं दीव्यति स्तौतीत्यर्थः ।

Of दिव meaning 'to trade' or 'to gamble with dice' the कर्म takes षट्ठी । Thus शतस्य &c.—stakes a hundred. Why तदर्थस्य ? witness तावत्तु दौव्यति which means belands etc.

मित— । स पूर्व सूत्रोक्तः अर्थः अस्य तदर्थः द्रुताद्यर्थक इत्यर्थः । तस्य ॥ कथं तद्धि पूर्वसूत्रे एव द्विविधोक्तः ? शेषे इत्यस्य असम्बन्धात् द्विविधेः पृथग्विधिः । असमास-प्रसङ्गे नास्तीति दशयितुं तिङन्तं न लडाहरति । द्वितीयापवादः षष्ठी । शतदेवनमिति कर्मण्यथा वा समासः ॥

६२० । विभाषोपसर्गे ॥ २।३।६८ ॥

दी— । पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ।

If an उपसर्ग precedes, the कर्म of दिव takes षष्ठी optionally. Thus शतस्य etc.

मित— । उपसर्गे सति तदर्थस्य दिवः कर्मणि विभाषा षष्ठी स्यात् । षष्ठी षष्ठीया सुक्ते द्वितीया भवति । शेषे इति न सम्बध्यते, पूर्वेषु तुल्यविषयत्वात् ।

६२१ । प्रेष्यद्ब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ॥ २।३।६९ ॥

दी— । देवता-सम्प्रदानके अर्थे वृत्तमानयोः प्रेष्यद्ब्रुवोः कर्मणि हविषो वाचकात् शब्दात् षष्ठी स्यात् । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्यद्ब्रुवोर्हवि वा ।

Of the roots प्रेष 'to despatch' and ब्रू 'to speak out' the कर्म, if it is a sacrificial offering, takes षष्ठी when the सम्प्रदान is a god. Thus अग्नये छागस्य प्रेष्य, अग्नये छागस्य ब्रुवोर्हवि etc.—Despatch the goat unto Agni, Dedicate the goat unto Agni etc.

मित— । 'प्रेष्य' इति शब्दात् निर्देशात् षष्ठी गतो दिवादिर्हविषो । प्रेष्यत्तु ब्रुवोर्हविषो, तयोः । हविष इति पञ्चमी । हविषो वाचकात् शब्दादित्यर्थः ॥ षष्ठी शेषे इति निवृत्तम्, कर्मणि इत्यनुवर्तते पञ्चम्या च विपरिणम्यते । देवता सम्प्रदानं यस्मिन्

तस्मिन् विषये । प्रेथ्यत्रुवोः कर्मणश्च हविषः षष्ठी स्यात् देवतासम्प्रदाने विषये इत्यन्वयः ।
 द्रव्यात् प्रत्ययोत्पत्तिरसम्भवा, तत् हविषः षष्ठी इति 'हविषो वाचकात् शब्दात् षष्ठी'
 इत्यर्थः । एतदेवाह—'देवता सम्प्रदान' यस्मिन् तथाविधे 'अर्थे' विषये 'वर्तमानयोः
 प्रेथ्यत्रुवोः' चालोः 'कर्मणः' कर्मोभूतस्य 'हविषो वाचकात् शब्दात्' इत्यादि । अयमे
 हविषः प्रेथ्य, हविः प्रेरय, प्रदिष्टि इत्यर्थः ॥ इह हत्तौ प्रत्युदाहरणे "प्रेथ्यत्रुवोरिति
 किम् ? अयमे ह्यागं हविर्वेपां मीदो लुपुषि" इत्युक्तम् । प्रस्यितशब्दप्रयोगेऽपि हत्तौ
 भाष्ये च "इन्द्राग्निभ्यां ह्यागं हविर्वेपां मीदः प्रस्यितं प्रेथ्य" इत्येवोदाहरणम् । उभ-
 यत् ह्यागशब्दे कर्मविभक्तिः प्रदर्शिता । तत् ह्यागोऽपि हविरिव इति भाष्याशयः, तदनु-
 यायिनौ हत्तिः । नव्यास्तु ह्यागो न हविरिति मत्वा 'ह्यागस्य' इति शेषे षष्ठीमाहः ।
 ह्यागस्य यत् हविः या वपा यत् मीदः तस्य प्रेथ्य इति तेषामन्वयः । एतदभाष्यविरुद्धम् ।
 शेषषष्ठां सत्याम् उदाहरणप्रत्युदाहरणयोः 'ह्यागम्' इत्यसङ्गता द्वितीया । तत् भाष्य-
 खेत् यद्विषयोऽयम् उपेत्या एव नवाः ॥ यच्च ह्यागविकारश्चागः इति विशेषणमुक्तं न्यास-
 क्कता तदपि चिन्ताम् । उदाहरणे अप्रसङ्गः खलु विशेषणस्य । उदाहरणे प्रेथ्य इति
 स्रोति मध्यमपुरुषैकवचनस्य विषयः साहचर्यात् त्रुधातोरपि तदेव इत्याहुः ॥

६२२ । कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ २।३।६४॥

दी— । कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे कालवाचिनि अधिकरणे शेषे
 षष्ठी स्यात् । पञ्चकृत्वम् अन्हो भोजनम् । द्विरन्हो भोजनम् ।
 शेषे किम् ? द्विरहन्यध्ययनम् ।

In connection with affixes having the sense of कृत्वञ्च, the
 अधिकरण, if a काल and if regarded as शेष, will take षष्ठी । Thus
 पञ्च etc.—five meals a day, Why इदं ? Witness द्विरहनि etc.
 which has the usual सप्तमो in the अधिकरण there being no
 शेषविषया ।

नित—। 'कृतम्' इति कृत्यसुच्प्रत्ययस्यार्थे कृत्प्रत्यया । कृतः पर्थः एषाम्
कृतोऽर्थः । तेषाम् । "संख्यायाः क्रियाभ्याहृत्ति—" (२०८५—५।४।१७) इति कृत-
सुच् । "द्वित्वसुब्धः सुच्" (२०८६-५।४।१८) इति सुच् । एतावद्ध विषयः ।
शेषे इत्यस्ति । अद्यापि अहर्भोजनम् इति समासनिहतये वचनम् ॥

६२३ । कर्त्तृकर्मणोः कृति ॥ २।३।६५ ॥

दी—। कृत्योगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य
कृतिः । जगतः कर्त्ता कृष्णः ।

In connection with a कृत, undeclared कर्त्ता and कर्म take षष्ठी ।
Thus कृष्णस्य etc.—Krishna's work—where कृष्ण is the कर्त्ता and
is in the षष्ठी । Also जगतः etc.—Krishna is the creator of the
universe—where जगत् is the कर्म and takes षष्ठी ।

नित—। अनभिहिते इत्यस्ति । कृति प्रयुक्ते तेनेव कृता युक्तो यः कर्त्ता यच्च कर्म
अनभिहितं, तत्र षष्ठी इत्यर्थः । शेषे इति निवृत्तम् । अनुक्ते कर्त्तरि—भावे तिङि
कृत्प्रत्ययेन चर्त्तरे ; भावे कृति, कृत्प्रत्यये कृतिः । द्वितीयावादः षष्ठी । अनुक्ते कर्मणि—
कर्त्तरि तिङि, जगत् चकार कृत्प्रत्यये ; कर्त्तरि कृति, जगतः कर्त्ता कृष्णः । द्वितीयाप-
वादः षष्ठी ॥

दी—। "गुणकर्मणि वेप्यते" (वाचिक) । नेता अश्वस्य
सुधस्य सुध्नं वा ।

The अप्रधान कर्म optionally takes षष्ठी in connection with a
कृत । Thus नेता etc.

नित—गुणकर्म इत्यप्रधानं कर्म । तत्र षष्ठी वा स्यात् । प्रधाने नित्या षष्ठी ॥
उदाहरणे अश्वः प्रधानं सुध्नः अप्रधानं कर्म । पक्षे षष्ठीया सुध्ने अनभिहिते कर्मणि
द्वितीया ।

दी—। कृति किम् ? तद्धिते मा भूत् । कृतपूर्वा कटम् ।

why say 'कृति'—i, e. in connection with a कृत? This is to

show that षष्ठी is not allowed in connection with a तद्धित । witness कृतपूर्वी कटम्—He had made a mat before, Here कट the कर्म does not become कटस् though undeclared.

मित— । इह क्रियायोगे हि कर्त्ता कर्मणा चोपजायते, तत् “कर्त्तुं कर्मणोः” इत्येतावतैव क्रियायोगो गम्यते । क्रिया च धातौ तिङ्श्रीगात् कृत्योभाच्च लभ्यते नाम्नाया । ततस्तिङ्गि च कृति च कर्त्तुं कर्मणोः षष्ठी इत्यायाति । उत्तरत्र तु “न लोका—” (६२७—२।३।६८) इति तिङ्गि निविद्धा षष्ठी । तत् स्फुटोक्तिं विनापि कृति एव भविष्यति, किं हृदयदृष्टेन ? इति पृच्छति ‘कृति किम्’ इति । उत्तरमाह— ‘तद्धिते मा भूत्’ इति । तद्धितेऽपि कश्चित् षष्ठी क्रियाया अन्तर्भावो दृश्यते, तथा रथं बहति इत्यर्थे रथ्य इत्यत्र । तादृशे तद्धिते अनुक्ते कर्त्तरि कर्मणि वा षष्ठी मा भूत् एवमर्थे ‘कृति’ इत्याह ॥ अतोदाहरणं कृतपूर्वी कटमिति । इह कर्मणः अविषयायां ‘कृतमनेन’ इति भावे क्तः । ततः ‘पूर्वम्’ इति क्रियाविशेषणयोगे ‘कृतं पूर्वं मनेन’ इति सुपसुमेति समासि ‘सपूर्वाच्च’ (१८८७—५।२।८७) इति इतिप्रत्यये तद्धिते, कृतपूर्वी अयमिति कर्त्ता उच्यते । स च कर्मणि कश्चित् सफलः इति सामान्यतो विज्ञायते । यदि कश्चित् विशेषविज्ञानार्थो कश्चिन् कर्मणि सफल इति पृच्छति, तदीत्तरं कटकरणे इति, यदा कटं कृतपूर्वी अयमिति । इह तद्धितः कर्त्तारमभिधत्ते न कर्म । कृत्य कृतशब्दस्यः कटशब्देण कर्मणा सन्प्रति अभिसम्बन्धं जातेऽपि तद्धितान्तरितः कर्त्ताभिधातुं न प्रभवति । ए’ कर्मणि अनुक्ते षष्ठी प्रसज्यते, ‘तद्धिते मा भूत्’ इति निषेधात् न भवति । तत् कृतपूर्वी कटम्’ इत्येष, न च ‘कृतपूर्वी कटस्’ इति ॥ कटः कृतः पूर्वमनेन इति विग्रहे तु कटशब्देन सम्बद्धः कृतशब्दः असामर्थ्यात् पूर्व-शब्देन न सम्बन्धित तद्धितोत्पत्तिः न स्यात् । तेन ‘कटः कृतपूर्वी इत्यप्यशब्द एव ।

६२४ । उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ २।३।६६ ॥

दी— । उभयोः प्राप्तियंस्मिन् कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी । आश्चर्यो गवां दोहोऽग्नीपेन ।

when षष्ठो is available in both कर्त्ता and कर्म in connection with क्त, the कर्म alone will have it. Thus आचर्यो etc. where दोह having भावे घञ्, both कर्त्ता and कर्म are अतुक् and therefore eligible for षष्ठी; but the कर्म, i. e., गो has it, the कर्त्ता taking तृतीया as usual.

नित— । ‘उभयोः’ कर्त्तरि कर्मणि च इतावत् ; । ‘भाविः’ उपस्थितिः षष्ठ्या इति शेषः । यो हि क्त, कर्त्तृकर्मणो विहाय अन्यत् किञ्चिदभिधत्ते भावं वा कारकान्तरं वा, तत्र अनाभिहिते कर्त्तरि तृतीयां कर्मणि च द्वितीयां बाधित्वा पूर्वसूत्रेण षष्ठो प्राप्नोति । सा च अनेन नियम्यते ‘कर्मणि एव षष्ठो कर्त्तरि तु यथाप्राप्ता तृतीया ॥ दोह इति भावे घञ्, कर्त्तृकर्मणो अतुक्ते । ततः कर्त्तरि तृतीया कर्मणि षष्ठो ।

दी— । “स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः” (वाचिक) । भेदिका विभित्सा वा रुद्रस्य जगतः ।

The restriction that the कर्म alone takes षष्ठो does not exist in connection with क्त and च in the feminine. Thus भेदिका etc.—Rudra destroys or wants to destroy the universe,

नित— । स्त्रियां प्रत्ययः स्त्रीप्रत्ययः । स्त्रीप्रत्यययोरिति सप्तमौ । अक इति खलु खलौ स्त्रियाम् । अकार इति “अ प्रत्ययात्” (३२७८—३।३।१००) इति विहितः अप्रत्ययः । स्त्रियां यः अकप्रत्ययः अप्रत्ययश्च तयोर्धोनि अयं नियमः, उभयप्राप्ती कर्मण्येव इति नियमो न स्यात् । तदा उभयोरिव कर्त्तृकर्मणोः षष्ठो इत्यर्थः ।

दी— । “शेषे विभाषा” (वाचिक) । स्त्रीप्रत्यये इत्येके । विचित्रा जगतः कृत्तिहरेः हरिणा वा । केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति—शब्दानामनुशासनमाचायेण आचार्यस्य वा ।

In connection with other affixes, the restriction is optional, Here some say ‘other’ means ‘other क्त affixes in the feminine.

Thus विचित्रा etc. Here कृतिः has कृतिन् in the feminine ; the restriction is optional, so the कर्ता may take षष्ठी or the usual द्वितीया । Others again take 'other' meaning any other कृत affixes.' Thus शब्दानाम् etc. Here the affix in अनुशासनम् is कृष्ट् in the neuter, yet the restriction is optional according to this view.

मित्र— । इह केचित् पूर्ववर्तिनात् 'स्त्रीप्रत्यययोः' इत्यनुवर्तयन्ति । ततो वचन-विपरिणामेन 'श्रेष्ठे स्त्रीप्रत्यये विभाषा' नियमः प्रवर्तते इति व्याचक्षते । अकारभित्रे स्त्रीप्रत्यये अनुक्ते कर्मणि षष्ठी कर्त्तरि तु द्वितीया च षष्ठी च इति तेषामाशयः । 'स्त्रीप्रत्यये' किम् ? शब्दानामनुशासनमाचार्येण इति द्वितीयेव । अन्ये पुनरिभाम-नुवर्ति नैच्छन्ति । ते हि "कर्त्तृकर्मणोः—" (६२६—२।३।६५) इत्यतः 'कृति' इत्यनुवर्त्ता 'अविशेषेण' स्त्रीप्रत्ययरूपं विशेषमनादृत्यैव सामान्यतो वक्ष्यन्ति—'श्रेष्ठे' अकारभित्रे 'कृति' कृत्वात् 'विभाषा' नियमः ॥

६२५ । क्तस्य च वर्त्तमाने ॥ २।३।६७ ॥

दी— । वर्त्तमानार्थस्य क्तस्य प्रयोगे षष्ठी स्यात् । "न लोकोः" (६२७—२।३।६८) इति निषेधस्यापवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ।

In connection with क्त in the present tense the undeclared कर्ता takes षष्ठी । This removes the prohibition "न लोकोः" (627) Thus राज्ञां etc.—Approved, known or honoured by kings. In this the कर्ता is राज्ञाम् in the षष्ठी ।

मित्र— । 'षष्ठी स्यात्' इत्यस्य 'अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी स्यात्' इत्यर्थः । "मतिबुद्धि—" (२०८८—३।१।२८) इति वर्त्तमाने लोको विहितः । तत्र कृत् । तत् "कर्त्तृकर्मणोः—" (६२६—२।३।६५) इत्येव सिधति किमर्थं पुनर्वचनम् ? तदाह क्तप्रत्यययोगे "न लोकोः—" इति निषिद्धा षष्ठी, सा चेह पुनर्दिधीयते । मत इत्यादिषु वर्त्तमाने कर्मणि क्तः । उक्तं कर्म कर्ता अनुक्तः । अनेन च कर्त्तरि षष्ठी ।

३२६ । अधिकरणवाचिनश्च ॥ २।३।६८ ॥

दी—। कस्य थोगे षष्ठी स्यात् । इदमेषामासितं शयितं गतं भुक्तं वा ।

In connection with क्त declaring an अधिकरण, the undeclared कर्ता and कर्म take षष्ठी । Thus इदम् etc.—Here they sat, here they slept, this way they went, here they took their meals,

मित—। 'कस्य' इत्यानुवर्तते । "क्रीडधिकरणे च—" (३०८७—३।४।७६) इति अधिकरणे विहितस्य कस्य इत्यर्थः । उदाहरणे एषामिति अनुक्ते कर्तारि षष्ठी । आस्यते अश्विदिति आसितं पीठमित्याद्यर्थः । एवं शयितं शय्या, गतं मार्गं, भुक्तं भोजनपात्रम् । आसित्वशयितयोः धातोरकर्मकत्वात् कर्ता एव अनुक्तः, तत्रैव च षष्ठी । गतभुक्तयोस्तु कर्म क्रीडपि विवक्षा सम्भवती, तदा तत्रापि षष्ठी—इदमेषां गतं यामस्य, भुक्तमोदनस्य इति । "उभयप्रापती—" (६२४—२।३।६६) इति नियमस्य "कर्त्तृकर्मणोः—" (६२६—२।३।६५) इतिानन् प्रति एव प्रवर्तते न उत्तरान् विधीन् प्रति । "पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् वाचने नीतरान्" ॥

३२७ । न लोकाव्ययनिष्ठाखल्वर्थतृणाम् ॥ २।३।६९ ॥

दी—। एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशः—कुर्वन् कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिः । उः—हरिं दिदृक्षुः, अलङ्करीष्णुर्वा । उक्कः—दैत्यान् घातुको हरिः ।

In connection with a क्त derived from लट् लोट् etc., a क्त ending in उ, the क्त affix उक्कञ्, an indeclinable कृत्, affixes क्त and क्तवत्, affixes having the meaning of खल्व and the affixes शानन्, चानम्, शब्, वन्, the undeclared कर्ता and कर्म do not take षष्ठी । Thus—(substitutes of लट् etc.) कुर्वन् etc., the कर्म being सृष्टिम् not सृष्टिः ; (उकारान्कृत्)—हरिं etc, the कर्म appearing as हरिम् not हरिः ; (उक्क)—दैत्यान् etc, not दैत्यानाम् etc.

मित—। “कृति” (६२३—१।१।६५) इति प्राप्ता प्रथो प्रतिबन्धते ‘लोक’
 प्रथम ल उ चक इति ऋदः । ‘ल’ इति द्म लकाराः । तेषां ललात् प्राप्ते निषेधः ।
 लकाराणां साक्षात् प्रयोगाभावादादिशमुदाहरति लादिम् इति । मळ, मानच्, कानच्
 कम् इत्यादयो लादिशाः ॥ उ इति इण् चोऽपि यण्यम् । इहोदाहरणेषु कृतः कर्त्तृ
 विहित इति उक्तः कर्त्ता कर्म चानुक्तम् । तत् अनुक्ते कर्मणि प्राप्तायाः यथ्या
 निषेधात् द्वितीयेव ॥ “कृदतिङ्” (३।१।पु३) इति निषेधात् तिङ् तु न क्त ।
 तेन लादिषु तिङ् नोदाह्रियते ॥

दी—। “कमेरनिषेधः” (वार्त्तिक) । लक्ष्म्याः कामुको
 हरिः । अव्ययम्—जगत् सृष्ट्वा । सुखं कर्त्तुम् । निष्ठा—
 विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान् हतवान् विष्णुः । खल्वर्थाः—
 ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तृन् इति प्रत्ययहारः—“लटः शतृ-
 शानचौ—” (३१००—३।२।१२४) इति तृस्रुद्धादारभ्य आ तृनो
 (३११५—३।२।१३५) नकारात् । शानन्—सोमं पवमानः ।
 चानश्—आत्मानं मण्डयमानः । शतृ—वेदमधीयन् । तृन्—
 कर्त्ता लोकान् ।

The prohibition does not effect कर्म with उक्त्वा in nonscrip-
 tural writings. Thus लक्ष्म्याः etc. with षण्ठी in the अनुक्त कर्म as
 required by “कर्त्तृ कर्मणोः—” (623). (अव्यय) जगत् etc. not जगतः and
 सुखस्य with षष्ठो । निष्ठा is the designation of क्त and क्तवत् । In
 विष्णुना etc. the क्त is in the कर्मवाच्य, hence the कर्त्ता is अनुक्त, so
 विष्णुना not विष्णोः । (खल्व) ईषत् etc. has खल्व in the कर्मवाच्य, so the
 अनुक्तकर्त्ता is हरिणा not हरिः । तृन् is a general name here for all
 affixes beginning with the ट् in “—शतृशानचौ—” (3100) and
 ending with the न् of “तृन्” (3115). Thus—(शानन्] सोमं etc.

मित—। कमेरिति उक्त्वा विषये भाषायां षण्ठीनिषेधो न ॥ प्रत्याहारस्य
 षषधिमाह दशब्दात् श्रयादि । एतेन हतानयणत्वात् शतरगुण्यम् । शानच षट्शान्

एव, परं लादिशब्दान् प्रागेव ष्टोतः सः) इतरे तु “प्लु—” (३१०७—३१२१६) इति शानम् “ताच्छील्य—” (३१०८—२१२१२६) इति चानम्, “इङ् धार्याः—” (३११०—३१२३०) इति शब्द, “वृन्” (३१२५—३२१२५) इति वृन्, इति चत्वारः । इहायं शब्दशब्दः प्रत्ययः, प्रागुक्तस्य आदेशः इति भेदः । तत् वेदमधीव-
न्निव्यव अधीवन्निविति परस्मैपदमिति न अभितन्वम् । लादिशपक्षे एव नात्मनेपदपरस्मै-
पदव्यनस्य । असा तु शतुर्न तथा । एवं पवमानः सुख्यमानः इत्यादिव्यपि नात्मने-
पदसंज्ञाप्रसङ्गः ॥

दी— । “द्विषः शतुर्वा” (वात्तिक) । मुरस्य मुरं वा
द्विषन् ॥ सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु
स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः ।

The prohibition of ष्टो in connection with शतृ after द्विष is optional. Thus मुरस्य etc.—The enemy of Mura. All this prohibition is of ष्टो in कर्त्ता or कर्म regarded as कारक । If treated as शेष the ष्टो is unavoidable. Thus ब्राह्मणस्य etc.—a worker for Brahmans etc.

मित— । द्विषन् शतृः । “द्विषोऽमिते” (३१११—३१२१३१) इति शतृ-
प्रतायः न लादेशः । कारकषष्टोति कर्त्तारि कर्मणि च ष्टो । ब्राह्मणस्य कुर्वन्निविति
ब्राह्मणस्य कर्त्तारः इत्यर्थः । लादेशः एषः ॥

३२८ । अकेनोभविष्यदाधमर्त्यायोः ॥ २।३।७० ॥

दी— । भविष्यति अकस्य भविष्यदाधमर्त्याथे नञ् योगे
षष्ठी न स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । व्रजं गमी । शतं दायी ।

ष्टो is prohibited in connection with अक implying futurity and वृन् implying both futurity and indebtedness. Thus in सतः etc.—The protector of the good is being born—the protection is a future event, hence सतः in the plural of द्वितीया । In व्रजं &c.—bound for the dairy-farm—the reaching of the farm is a future.

event, so व्रजम् not व्रजस्य । In शतं etc.—he has to pay a hundred—the payment is a future event; hence शतम् nor शतस्य ।

मित— । भविष्यति अर्थे आधमण्ये च अर्थे विहितस्य अकप्रत्ययस्य वृत्प्रत्ययस्य च योगे षष्ठी न स्यात् इति अचराद्येः । अकप्रत्ययस्तु आधमण्ये न विहितस्तत् तस्य भविष्यदर्थे एवेह यावत् । वदाह भविष्यत्प्रत्ययस्येत्यादि । अक इति “तुमुत्त्व ली—” (३२७५—१३१०) इति विहितौ षुल् । इन् इति औपादिकस्य इनेः, “आधमण्य-काधमण्ययोः—” (३३११—१।२।१७०) इति षिनेय यादकः । प्रालक इति भविष्यति षुल् । गमो इति “भविष्यति गम्यादयः” (३१२१—३२।३) इति भविष्यति इनिः । गामोति पाठे बाहुलकाद् द्विरिति नानिश्चः । दायोति आधमण्ये षिनिः ॥

६२६ । कृत्यानां कर्त्तरि वा ॥ २।३।७१ ॥

दी— । षष्ठी स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । ‘कर्त्तरि’ इति किम् ? गेयो माणवकः साम्नाम् । “भब्यगेय—” (२८६४—२।४।६८) इति कर्त्तरि यद्विधानात् अनभिहितं कर्म ।

The कर्त्ता optionally takes षष्ठी in connection with a क्तव्य affix. Thus मया etc. Why say कर्त्तरि only ? Witness गेयो etc. —the little fellow is chanting Saman hymns—where the क्तव्य affix यत् in गेयः being in the कर्त्तृवाच्य by the rule “भब्यगेय—” (2894) the कर्म is undeclared, and always takes षष्ठी ।

मित— । अनभिहिते इत्यसि । ‘कृत्यानां’ योगे अनभिहिते ‘कर्त्तरि’ षष्ठी विकल्पः, कर्मणि तु नित्यैव षष्ठी । गेयः साम्नां न तु सामानि अपि ।

दी— । अत्र योगी विभज्यते—“कृत्यानाम्” । ‘उभयप्राप्तौ’ इति ‘न’ इति अनुवर्त्तते । तेन—नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन ॥ सतः ‘कर्त्तरि वा’ । उक्तोऽर्थः ।

Here कृत्यानाम् has to be separated from its connection with the rest of the rule. Thus "कृत्यानाम्" becomes a rule by itself. With "उभयप्राप्ती" (624—2, 3, 66) and "न" (627—2, 3, 69) following, this gives "उभयप्राप्ती न कृत्यानाम्"—षट्ठी is not allowed if both कर्ता and कर्म remain अनुक्त in connection with a कृत्य affix. Thus नेतव्याः stc.—Krishna has to take the cattle to the farm. Here नेतव्यः has तव्य in the कर्मवाच्य, the प्रधानकर्म, which is नौ, becoming उक्त । Both the कर्ता, i. e. कृष्य, and the अप्रधानकर्म, i. e., व्रज are अनुक्त । Thus there is उभयप्राप्ति and षट्ठी being disallowed the usual तृतीया in the अनुक्तकर्ता and द्वितीया in the अनुक्तकर्म appear. Next comes the remainder of the rule i. e., "कर्त्तरि वा" । This is taken with "कृत्यानाम्" only and not with "उभयप्राप्ती" and "न" also. The meaning is explained already under 629 above.

नित— । योगविभागात् 'कृत्यानाम्' इत्येकं सूत्रम् । अनुष्ठित्या षट् "उभय-
प्राप्ती न कृत्यानाम्" इति भवति । कृत्यानां योगे कर्ता च कर्म उभयं यदि अनुक्तं
भवति तदा न कर्त्तरि षट्ठी नापि कर्मणि इति तस्यार्थः । उदाहरणे 'नेतव्याः'
इति प्रधाने "नोऽङ्गुष्ठान्" (२७६५, वा) इति वचनात् प्रधाने कर्मणि तव्यः । तेन
'वावः' इति उक्तं भवति । कृत्येन इत्यनुक्तः कर्ता, व्रजमिति अनुक्तः गुणकर्म । उभयत्र
अन्वेन षट्ठी निषिध्यते ॥ कृत्यव्यतिरिक्ते तु 'गुणकर्मणि षेधति' (६०२ वा)
इति प्रचं व्रजस्य वा ॥ "कर्त्तरि वा" इत्यंशे उभयप्राप्ती न" इति न संबध्यते,
तेन सूत्रोक्त एवार्थः प्राप्तः ।

६३० । तुल्यार्थे रतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् ॥ २।४।७२ ॥

वी— । तुल्यार्थे योगे तृतीया वा स्यात् पक्षे षट्ठी । तुल्यः
सङ्घाः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् १
तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ।

द्वितीया alternates with षष्ठी in connection with words meaning तुल्य equal. Thus तुल्य etc. Why say अतुल्योपमाभ्याम् ? Witness तुला etc. where the usual षष्ठी alone is allowed.

मित—। तुल्य चम्पाने पुरादिः। कर्मणि करणे वा अप्रत्यये तोला इत्यनेन भाव्यम्, तुला इति तु भवति इष्टेय निपातनात्। तुलोपमाशब्दौ कर्मसाधनी तुल्यार्थौ इति हरदत्तः। शेषे षष्ठी एव प्राप्ता, पक्षे द्वितीया निधीयते। येन तुल्यं तत्र पाश्चिकी लगीषा यत्तुल्यं तत्र तु प्रातिपदिकार्थे प्रथमा। तथाच सूत्रं “तेन तुल्यं क्रिया चोदतिः” (१७७—५।३।११५) ॥ इवादयस्तुल्यताया द्योतकाः, न हि ‘तुल्य’ इति तेषामर्थः। तेन गौरिव गवय इत्यादिषु इवादिद्योगे षष्ठी न भवति ॥ अपपदविभक्तिरियम् ॥

६३१। चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलमुखार्थहितैः ॥ २।३।७३ ॥

दी—। एतदर्थोऽयोगे चतुर्थी वा स्यात्, पक्षे षष्ठी आशिषि। आयुष्यं चिरञ्जीवितं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात्। एवं मद्रं मद्रं कुशलं निरामयं मुखं शम् अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा भूयात्। ‘आशिषि’ किम् ? देवदत्तस्य आयुष्यमस्ति। व्याख्यानात् सर्वत्र अर्थग्रहणम्। मद्रमद्रयोः पर्यायत्वादन्वयतरी न पठनीयः।

When a hope is expressed चतुर्थी alternates with षष्ठी in connection with words meaning आयुष्य etc. Thus आयुष्यं etc.—May long life be assured unto Krishna. Similarly मद्रं etc. Why आशिषि ? witness देवदत्तस्य etc.—Devadatta has a long life—which expresses an accomplished fact and no hope ; hence चतुर्थी is no longer available. These words have to be taken as giving meanings only. hence synonyms are included, that is

how the rule is interpreted. भद्र and भद्रु are synonymous. hence one of them should be omitted.

वित—श्रेषे षष्ठां प्राप्तायां चतुर्थार्थं वचनम् । देवदत्तस्य इत्यादि स्वरूप-
कथनमानं तत्र आशोरभावात् चतुर्थी न भवति ॥



सुवर्त्तप्रकरणे—सप्तमी

६३२ । आधारोऽधिकरणम् ॥ १।४।४५ ॥

दी— । कर्त्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठयाया आधारः कारक-
मधिकरणसंज्ञः स्यात् ।

The कारक which is the indirect field of operation of a क्रिया through its कर्त्ता or कर्म on which the क्रिया directly operates, is called अधिकरणम् ।

मित—आधियते अस्मिन्नित्याधारः । कस्याधारः ? क्रियायाः । कुतः ? कारके इत्यधिक्रियते, कारकत्वञ्च क्रियाजनकत्वम् । एवमाचिप्ता क्रिया । तस्य एव आधारः ॥ ननु क्रिया हि कर्त्तृनिष्ठा कर्मनिष्ठा वा । तत् कर्त्ता वा कर्म वा साक्षात् क्रियाया आधारः किमितदधिकरणमिति ? सत्यं कर्त्तृकर्मणौ एव क्रियाया सुप्य आधारः । यत्र पुनस्तयोरधिष्ठानं तदपि परस्परासम्बन्धेन क्रियाया आधार इत्युच्यते । तदपि अधिकरणम् । कर्त्तृकर्मणौ एव हाः लपायः, तथा 'कर्त्तृकर्मद्वारा' इत्यादि ॥ 'कारके' इत्यनुवर्त्तते । तेन सूत्र "कारके आधारोऽधिकरणम्" इति मिलितोन्वयः । एतेन अधिकरणमपि कारकम् । तदाह 'आधारः कारकम्' इत्यादि ।

६३३ । सप्तम्यधिकरणे च ॥ २।३।३६ ॥

दी— । अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकाराद्दूरान्ति-
कार्त्तृभ्यः । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्च इत्याधारस्त्रिधा ।

कटे आस्ते । स्थालयां पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मिन्ता-
त्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा, “दूरान्तिकार्थेभ्यः—” (६०५
—२।३।३५) इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः
फलिताः ।

The seventh triad of case-affixes should be attached to an अधिकरण । The च in the rule attaches सप्तमी to words meaning far and near, आधार is of three kinds, arising from contact, from the subject-matter, from pervasion. Thus कटे etc.—sits on a mat (contact), स्थालां etc.—cooks in a pan (contact), मोक्षे, etc. (वैषयिक) । Soul pervades everything (pervasion). An instance of दूरान्तिकार्थे is वनस्य etc. In this case four affixes are available including the three allowed by the rule ‘दूरान्तिक—’ (605—3. 3. 45).

मित— । ‘दूरान्तिकार्थेभ्यः इति पूर्वसूत्रादनुगम्यते । इयञ्च प्रातिपदिकार्थे सप्तमी ॥ श्लेषः संयोगः । उप सप्तमि श्लेषः उपश्लेषः । तेन निर्द्वन्द्वः तत्र भवः वा औपश्लेषिकः । विषयः प्रतिपाद्योऽर्थः । तेन निर्द्वन्द्वो वैषयिकः । अभिव्यापकः सर्वात्म-संयोगो ॥ कटे आस्ते इत्यत्र आसनक्रियाया आधारः, कर्त्ता देवदत्तः, तस्य आधारः कटः परम्परया क्रियाया अपि आधारः कट एव । स्थालां पचतीत्यत्र पाकक्रियाया आधार-सङ्गुलाः, तिषाच्चाधारः स्थाली । परम्परया तु क्रियाया आधारः स्थाली । आद्ये कर्त्ता उपश्लेषः कटः द्वितीये कर्मणा उपश्लेषा स्थाली । मोक्षे इच्छा इति मोक्ष इच्छाया विषयः । सर्वस्मिन्तात्मा सर्वमभिव्याप्तमित्यर्थः ॥

दी— । “क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । अधीती व्याकरणे । अधीतमनेन इति विग्रहे “इष्टादिभ्यश्च” (१८८८—५।२।८८) इति कर्त्तारि इनिः ।

Of क्त, when it takes इनि, the कर्म will have सप्तमी । Thus अधीती etc.—Well-read in grammar, with the exposition अधीत-

मनेन the तद्धित affix इनि is attached by the rule "इष्टा—" (1888) to declare the कर्ता । The undeclared कर्म, which is व्याकरण, takes सप्तमी instead of द्वितीया ।

मित— । 'क्त' इति ज्ञानं लक्ष्यते । इतो विषयः इन्विषयः । इतो विषयो यो ज्ञानशब्दः तस्य कर्मणि अनभिहिते सप्तमी स्यात् । कथं इन्विषयः क्तः ? य इष्टादिषु पठ्यते । अधीतशब्द इष्टादिः भावे क्तः । अधीतो इत्यधीतवान् कर्ता लक्ष्यते । किमधीतं तेन इति तु न विवक्षितम् । तद्धितोत्पत्तेः परं व्याकरणमिति कर्म चेदुप-
स्याप्यते तत् केन अभिधीयताम् ? न तद्धितेन, तेन हि कर्ता लक्तः । नापि 'अधीत' इति ज्ञानेन तच्च भावसुज्ञा तद्धितउपो अन्तर्भूतम् । तद्धितेन व्यवहृतात्तस्मान् भाव-
प्रत्ययं निष्काला कर्मसाधनस्य कथं क्रियतां योगः ? एवमवभिहिते तस्मिन् कर्मणि "कृतपूर्वो कटम्" (६२३) इतिवत् द्वितीया प्राप्नोति । तदपवादः सप्तमी ॥ ननु कृतपूर्वो कटे इति कथं न भवति ? लक्ष्यते—कृतपूर्वशब्दः इन्विषयः सत्यं, न त्वसौ ज्ञान इति सप्तमी न भवति ॥

दी— । "साध्वसाधुप्रयोगे च" (वार्त्तिक) । साधुः कृष्णो मातरि असाधुर्मातुले ।

सप्तमी should be affixed in connection with साध्व and असाधु । Thus साधुः etc.

मित— । क्रियाया अभावात् शेषपठ्यां प्राप्तायां वचनम् ॥ "साधुनिपुषाभ्याम्—" (६४०—२।३।४३) इति अर्थायां सिद्धा सप्तमी । वार्त्तिकमिदमनर्थायम् ॥ मातुलः कंसः ॥ इह साध्वीतीति साधुः । यः साधुः स गोधनक्रियायाः कर्ता । यस्मिन् साधुश्चाधिकरणं तस्याः इति केषित्वार्त्तिकं प्रत्याचक्षते ॥

दी— । "निमित्तात् कर्मयोगे" (वार्त्तिक) । निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगसमवायात्मकः ।

"चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्ययोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

हेतौ तृतीयात्र प्राप्ता । सीमा अण्डकोशः । पुष्कलको
गन्धमृगः । 'योगविशेषे किम् ? वेतनेन धान्यं लुताति ।

If the निमित्त of an undertaking is connected with the कर्म it takes सप्तमी । Here निमित्त is the object, the reward &c. योग is contact or समवाय । Thus—The leopard is killed for its skin, the elephant for the tusks, the chowrie—deer for the chowrie, and the musk-deer (or civet-cat) for his sac." Here the leopard &c. are the कर्म, the skin &c. are what attract the hunter—the reward of the hunt—the निमित्त ; this निमित्त again is connected with the कर्म i. e., the leopard &c. ; hence कर्मणि &c. in the सप्तमी । Evidently द्वतीया was expected by the rule "हेतौ" (558—22.22) but it is ousted by this Varttika. सीमा is scrotum ; पुष्कलक is the musk-deer or better civet-cat. Why mention particular kinds of योग ? Witness वेतनेन &c.—reaps corn because paid for it. Here the wages received have connection with the corn, no doubt, but the connection is neither contact nor समवाय । Hence वेतनेन in the द्वतीया as usual.]

नित— । 'निमित्तं क्रियाफलं यदर्थं क्रियारम्भः । क्रियाफलवाचकात् शब्दात् सप्तमी स्यात्, यदि फलं क्रियायाः कर्मणा युक्तं स्यात् । हेतुद्वतीयापवादः । 'संयोगः' सङ्घः । द्रव्येण, सापेक्षस्य द्रव्यस्य गुणकर्मादीनां वा, सम्बन्धः 'समवायः' । 'वसधि' व्याघ्रचर्म मे स्यादिति हेतौ, दन्तयोः राजदन्तौ मे स्यातामिति, 'केशिषु' चामं मे स्यादिति, 'सौखि' मृगनाभिः गन्धद्रव्यविशेषो वा मे स्यादिति । संधेन कर्त्ता तेन तेन क्रियाफलेन युज्यते ॥ वेतनं धान्येन न संयुक्तं नापि समवेतमिति हेतुद्वतीया एव भवति ॥ इह भाष्यं 'कर्मसंयोगे' इति पाठः । इत्यापि स एव । तथा व्यासे, भाषाहत्तौ, कौयटिऽपि । हरदत्तस्तु "कर्मयोगे" इति पाठं परिकल्प्य समवायमपि इहेन व्याख्यात् । तदेवाहृतं दौषितेन तद्व्याख्यादभिध । नैतदभिमतमिवाभाति भववती

भाष्यकारस्य ; यद्यमिमतं किमिति तेनैव शोक्तं “कर्मयोगे” इति ? किमर्थं वा “कर्मसंयोगे” इति गुरुनिर्देशः कृतः ? अद्योच्यते संयोग इत्युपलक्षणं समवायस्यापि तदपि तद्धिं किं न स्युः तस्यैव तेन ? किं वा भवतापि “योगे” इति पाठान्तरं कल्पितम् ? अहुक्तमपि गम्यत एव पाठान्तरस्य जङ्गलरूपेण कृतये इति चेत्, अस्तु ; परम् उदाहरणेषु संयोगममवाययोर्व्यामिश्रत्वे को हेतुः ? न हि दुष्परिहरा व्यामिश्रता । “केशेषु चर्मौ हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । चर्मेषु द्वीपिनं हन्ति सौख्यं पुष्कलको हतः” इति पादव्यत्यासिन सुकरः परिहारः । किञ्च यत्र समवायस्य प्रकृतमुदाहरणम्, जातिगुणक्रियाणां द्रव्येषु सम्बन्ध इति, तदेवेह कथं परिहृतम् ? एतच्च चिन्तितं हरदत्तेनापि अतएव तेन “पुष्कलकः यज्ञः, स सौख्यं सौभाग्यार्थं हतो निखातः” इत्याच्छुद्धलं व्याख्याय समवायपक्षे नीतशरमः पादः । तत्रुदीचितादिभिर्न सोढम् ॥ नत्र चर्मद्वीपिनीः सौमपुष्कलकयोश्च सम्बन्धः समग्राय एव, तत् यदि समवाये नेष्टः कथमेताविह उदाहृतौ भाष्ये ? उच्यते—संयोग इत्यत्र समिति प्रकथे । प्रकृतो योगः संयोगः । कस्य प्रकृतो योगः ? यः साक्षादुपलभ्यते चाक्षुषो योगः, द्रव्ययोगः । यो हि अनुभवीयते योगः, जातिगुण क्रियाणां द्रव्येषु, तस्येह न यद्वचम् । तेन चाक्षुषयोगाभावात् सुस्थितानि उदाहरणानि “हरिणं पलाय” इत्यादीनि च ॥

६३४ । यस्य च भावेन भावलक्षणात् ॥ २।३।३७

दी—। यस्य क्रियायाः क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् ।

गोषु दुह्यमानासु गतः ।

सप्तमी is attached to one whose क्रिया indicates another क्रिया । Thus गोषु etc.—He left while the cows were being milked, Here ‘milking’ is in गो and it indicates गमनक्रिया । Hence गो takes सप्तमी । Whose क्रिया = क्रिया in whom ; क्रिया may be in a कर्ता or a कर्म । The example is of one in a कर्म । Here is one in a कर्ता — ब्राह्मणेषु अधीयानेषु गतः, left when the Brahmans were at study.

मित—। भावः क्रिया, तस्य लक्षणं सूचनम् । 'यस्य क्रियया' इति क्रियया चाधारो लक्ष्यते । यन्निरुद्धा क्रियया इत्यर्थः । क्रिया च कर्तृनिष्ठा कर्मनिष्ठा वा ॥ क्रियान्तरम्' इति अप्रसिद्धा अन्या क्रिया । प्रसिद्धमेव अप्रसिद्धं लक्षयति न तु अप्रसिद्धं प्रसिद्धम् । कर्तृस्था वा प्रसिद्धा, काचित् क्रिया यदि क्रियान्तरं लक्षयति, तदा तस्मिन् कर्त्तरि कर्मणि वा सप्तमी भवति । गोपु इति कर्मस्था क्रिया । कर्तृस्थायास्तु ब्राह्मणेषु अधीयानेषु गतः इत्यादौदाहरणम् ।

दी—। "अर्हाणां कर्त्तृत्वेऽनर्हाणामकर्त्तृत्वे तद्वै परीत्ये च" (वार्त्तिक) —सत्सु तरत्सु असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति । असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति ।

सप्तमी is attached to express the agency of the deserving, its denial to the undeserving, and also to express the reverse. This सत्सु तरत्सु &c.—the bad stay, the good cross over. Here the good deserve to cross over, hence सत्सु in the सप्तमी । Again अनत्सु तिष्ठत्सु &c.—The good cross over, the bad stay. In this the bad do not deserve to cross over, hence असत्सु in the सप्तमी । Similarly असत्सु &c.

मित—। यो यो क्रियां कर्तुंमर्हेति स तस्याः क्रियया अर्हः । तस्य कर्तृता सप्तमीवाच्या, अनर्हानामकर्तृता च तथा, अर्हानामकर्तृता अनर्हाणां कर्तृता तथैव ॥ तरत्क्रियायां सन्त अर्हा असन्त अनर्हाः । सत्सु तरत्सु असन्त आसते इत्यस्य सन्तस्तरन्ति असन्त आसते इत्यर्थः । एवम् असन्तिष्ठति सन्तस्तरति इत्यर्थे, असत्सु तिष्ठत्सु इत्यादि । सन्तस्तिष्ठन्ति असन्तस्तरन्ति इत्यर्थे सत्सु तिष्ठत्सु इत्यादि । असन्तस्तरन्ति इत्याद्यर्थे असत्सु तरत्सु इत्यादि ॥ यदा सन्तस्तरन्ति तदा असन्त आसते इत्यादि तु नार्थः । तथा सति सूत्रैव सिध्यति वार्त्तिकं व्यर्थं भवति ॥ ६३५ । षष्ठी चानादरे ॥ २।३।३८ ॥

दी—। अनादराधिक्ये भावलक्ष्यो षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ।

रुदति रुदतो वा प्रात्राजीत् । ~ रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य
संन्यस्तवानित्यर्थः ।

षष्ठी and सप्तमी are available in the कर्त्ता or कर्म when, over and above the indicating of a क्रिया, disregard indifference, etc. are implied. Thus रुदति etc. the sense being that he renounced the world disregarding his weeping child etc.

भित्त—भावस्य क्रियया लक्षणे सूचनं भावलक्षणेम् । तस्मिन् षष्ठी च सप्तमी च भवतः, आदरस्य उपेक्षया अधिकं सति, भावलक्षणात् व्यतिरिक्तौ यदि अनादरः स्यादित्यर्थः । केवली भावलक्षणे सप्तमी एव विद्विता, अनादरस्य भावलक्षणे तु षष्ठी अपि विधीयते ॥ अधिकमिति भावलक्षणापेक्षया अधिकम् ॥

६३६ । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिभ्रतिभूप्रसूतैश्च ॥

२।३।३८ ॥

दी— । एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठीयामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवां गोषु वा स्वामी । गवां गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः ।

षष्ठी and सप्तमी are attached to what is connected with स्वामिन्, ईश्वर, अधिपति, दायाद, साक्षिन्, प्रतिभू, प्रसूत । षष्ठी alone was available, the rule gives सप्तमी as an alternative. Thus गवां etc. —the owner of cows. Also गवां etc., which means 'Born to receive cows as his inheritance.'

भित्त— । 'स्वामी' 'ईश्वर' 'अधिपति' इति पर्यायवाच्यं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥ दायादादौ इति दायादः । अस्मादिब निपातनात् सीपसर्ग इति कः । गोरूपं दायादादौ इति गवां दयादः ॥ प्रतिभवति इति प्रतिभूः लघकः परस्वार्थे आत्मसमर्थकः । कर्त्तरि क्तिप् । जेदे षष्ठी प्राप्ता, वचनात् सप्तमी च भवति । अनुभवितुम् निजाश्लेषे क्त्वर्थम् । गाव एव तस्य पैदकं धनं नान्यत किञ्चित् इत्यर्थः ॥

६३७ । आयुक्तकुशलाभ्याश्चासेवायाम् ॥ २।३।४० ॥

दी— । आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः तात्पर्ये^० अथे ।
आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य
वा । 'आसेवायाम्' किम् ? आयुक्तो गौः शकटे, ईषद्वयुक्त
इत्यर्थः ।

In connection with आयुक्त and कुशल, the sixth and seventh case-affixes are attached if 'engrossing attention' is implied. आयुक्त means 'engaged' 'employed' &c. Thus आयुक्तः &c—Engaged in the worship of Hari, clever in the worship of Hari. why आसेवायाम्—engrossing attention? witness आयुक्ती &c.—The bullock is loosely yoked to the cart—where आयुक्त means ईषद्वयुक्त ।

मित— । आ सम्यक् युक्त आयुक्ती व्यापारितः नियुक्त इत्यर्थः । कुशलो निपुणः ।
आ सम्यक् भिवा आसेवा एकपराधत्ता, वत्परता । एतदेव तात्पर्यमित्युक्तं वृत्तौ ।
इह अधिकारणे सिद्धा एव सप्तमी, षष्ठी तु पक्षे विधीयते । कुशलशब्दे क्रियाया
अभावात् शेषे षष्ठां प्राप्तायां पञ्च सप्तमीविधिः इति तु हेचित् ।

६३८ । यतश्चनिर्द्धारणम् ॥ २।३।४१ ॥

दी— । जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्-
करणं यतः ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां नृषु वा ब्राह्मणः
श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छतसु वा
ावन् शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ।

The singling out of a part from the whole through its possession of some exclusive characteristic which the remainder does not possess, is निर्द्धारण । The part may be identified as

belonging to a particular class, or having some particular virtue of action or designation. The whole will then take षष्ठी or सप्तमी। In वृषाम् &c., a class, viz. Brahmans, is separated from the entire body of men as pre-eminently possessing excellence (श्रेष्ठत्व)। The separation is effected through the possession of excellence and the possessor is identified by his caste. In गवाम् &c. the basis of separation is बहुचौरता and the part separated is identified by the गुण। In गच्छताम् &c. the निर्धारण is through शीघ्रता and the part separated is identified by its धावनक्रिया। In छात्राणाम् &c. the निर्धारण is made by पठत्व and the identification by मैत्रंज्ञा। In all these it is the exclusive characteristic that first draws our attention to the part. This characteristic forms the basis of separation—निर्धारणहेतु। The enquiry as to the nature of the part separated, comes later on and we have then to see, only to help our memory, if the part has to be identified by the जाति, गुण, क्रिया or संज्ञा। जाति &c. are thus evidently not at all the कारण or हेतु of निर्धारण। The language of the Vritti here is a bit awkward.

नित—। इह 'जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः इति प्रथक्करणे न कारणं नापि हेतु-
निर्दिश्यते। 'विशिष्टस्य' इत्यध्याहृत्य एवमन्वयः कार्यः—जातिगुणक्रियासंज्ञाभिर्विशिष्टस्य
एकदेशस्य समुदायात् प्रथक्करणं निर्धारणम्। तत्र निर्धारणं यतः समुदायात् भवति
ततः समुदायात् षष्ठीसप्तमी स्तः? वृषामित्यत्र ब्राह्मणजातिविशिष्टा जना वृषसमुदायात्
प्रथक् कृत्य श्रेष्ठेषु अन्तर्भाविता। गवामित्यत्र कृष्णगुणविशिष्टाः गौसमुदायात् प्रथक्-
कृत्य बहुचौरासु अन्तर्भाविताः। गच्छतामित्यत्र धावनक्रियाविशिष्टाः गच्छत्समुदायात्
प्रथक् कृत्य शीघ्रेषु अन्तर्भाविताः। छात्राणामित्यत्र मैत्रसंज्ञाविशिष्टाः छात्रसमुदायात्
प्रथक् कृत्य पठतु नीताः। आद्ये 'वृ' इति समुदायः 'ब्राह्मणं' इति एकदेशः श्रेष्ठत्वगुणयोगो

निर्धारणहेतुः । द्वितीये बहुचरितानुषणयोगो निर्धारणहेतुः, तृतीये श्रीप्रल्लगुणयोगः, चतुर्थे पटल्लगुणयोगः ॥ यतो निर्द्धार्यते, यश्च निर्द्धार्यते, यत्र निर्द्धारणहेतुः इतिप्रति-
तयसन्निधाने एव निर्द्धारणं भवति नान्यथाः ।

६३६ । पञ्चमी विभक्ते ॥ २।३।४२ ॥

दी— । विभागो विभक्तम् । निर्द्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव
तत्र पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः ।

विभक्त means विभाग difference, distinction. If the whole and the part have nothing in common and are essentially distinct, पञ्चमी is to be attached. Thus माथुराः etc.—The people of Mathura are richer than those of Patliputra.

मित— । विभक्तमिति भावे क्तः । तदाह विभक्तं विभागः भेद इत्यर्थः । यतश्च
निर्द्धारणमिति वक्तव्ये । 'यव' यस्मिन् निर्द्धारणे 'निर्द्धार्यमाणस्य यस्तुतः शिष्टापेक्षया
'भेद एव' प्रतीयते न साम्यं 'तत्र' यस्मिन् निर्द्धारणे प्राग्विहितयोः षष्ठीसप्तस्योरपवादः
'पञ्चमी स्यात्' । पृथक् कृते एकदेश सर्वत्र निर्द्धारणे भेदः ३तीयते, यत तु पृथक्-
करणात् प्रागपि भेद एव स इह विषयः । माथुरपाटलिपुत्रकौ भिन्नावेव ।

६४० । साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ २।३।४३ ॥

दी— । आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायाम् । न तु प्रतेः
प्रयोगे । मातरि साधुनिपुणो वा । 'अर्चायाम्' किम् ? निपुणो
राज्ञो भृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् ।

सप्तमी is attached in connection with साधु and निपुण if praise is implied ; but not if प्रति occurs in the sentence. Thus मातरि etc.—good or clever with respect to his mother. why say चर्चायाम् ? witness निपुणः etc.—A servant clever with respect to the king. This is a mere statement of fact and implies no appreciation of the servant's work. Hence षष्ठी as expected, no सप्तमी ।

मित— । शेषघट्टां प्राप्तायां वचनम् ॥ ये तु क्रियामिह पश्यन्ति, तेषाम् अधिकरणत्वादेव सिद्धे नियमार्थं वचनम्—अर्चयामिष सप्तमी नान्यत्र । प्रतुदाहरणे निपुणशब्दमेव शङ्काति, साधुशब्दयोगे अर्चां विनापि सप्तमीविधानात् (६४३, वा—) । 'राज्ञो निपुणः' इत्यर्थः । शेषे षष्ठी । 'वत्सकधने' स्वरूपवर्णने । 'तात्पथ्यम्' आग्रहः । अप्रतेः इति प्रयोगापेक्षया षष्ठी । तदाह 'प्रतेः प्रथीने' इति ॥

दी— । “अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । साधु-
निपुणो वा मातरं प्रति परि अनु वा ।

The prohibition regarding प्रति should be extended to परि and अनु also, Thus साधुः etc. where प्रति etc. being कर्मप्रवचनीय the second case affix is attached.

मित— । 'लक्षणेन्यभूत्—' (५५२—१।४।४७) इत्यवोक्ताः प्रतिपर्यन्तवः एव प्रत्यादयः । प्रत्यादिभिर्व्योगे साधुनिपुणयोगे सन्त्यपि अर्चयामिष सप्तमी न इत्यर्थः । मातरमिति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया ॥ सूत्रे अप्रतेरित्यनुक्ते अर्चयामिष सप्तमी परत्वात् प्रत्यादियोगजन्यां कर्मप्रवचनीयद्वितीयां वाधते । 'अनर्चया साधयोगे विहितेव सप्तमी, निपुणयोगे तु शेषत्वात् षष्ठी भवति—निपुणो राज्ञो भृत्यः । प्रत्यादियोगे पुनः कर्मप्रवचनीयद्वितीया शेषघट्टो वाधते ॥

६४१ । प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ २।३।४४ ॥

दी— । आभ्यां योगे तृतीया स्यात् । चात् सप्तमी ।
प्रसित उत्सुको हरिणा हरौ वा ।

द्वितीयां should be attached in connection with प्रसित and उत्सुक । The च allows सप्तमी also. Thus प्रसितः etc.—cares much for Hari.

मित— । प्रसितः आसक्तः । उत्सुक इष्टार्थद्विगुक्तः । एताभ्यां योगे अधिकरणे द्वितीयासप्तमी भवतः ।

६४२ । तक्षत्रे च लुपि ॥ २।३।४५ ॥

दी—। नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप् संज्ञया लुप्यमानस्य अर्थं तत्र वर्त्तमानात् तृतीयासप्तम्यरी स्तः अधिकरणे । “मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत्”—मूले श्रवणे इति वा । ‘लुपि’ किम् ? पुष्ये शनिः ।

If from a word meaning ‘star’ some affix is dropped by the injunction लुप् the resultant, when used as an अधिकरण, will have तृतीया or सप्तमी । Thus मूलिन etc.—The goddess should be invoked when the Moon is in मूल and immersed when in श्रवण । why say लुपि ? witness पुष्ये etc.—Saturn is in पुष्य—where no affix has been attached and dropped, consequently सप्तमी alone is available in the अधिकरण ।

मित—। नक्षत्र इति भावे सप्तमी । लुप् शब्दः इह लुप् संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्य अर्थम् अभिदधाति । नक्षत्रवाचिनी प्रकृतिः, लुप् तस्य लुप् संज्ञया प्रत्ययः तेन योऽर्थो जातः तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानात् शब्दात् अधिकरणे तृतीयासप्तम्यौ स्तः इति सरसायैः । इयं छरदत्तानुसारिणी व्याख्या । इत्थं वा व्याख्यायताम्—‘लुपि’ सति, लुप् संज्ञया प्रत्ययलोपे सति यत् ‘नक्षत्र’ तस्मिन्, नक्षत्रवाचिनी प्रकृतिः शिष्यते तस्याम् अधिकरणे तृतीयासप्तम्यौ स्तः । प्रागुक्त एवार्थः ॥ ‘मूलिन’ ‘श्रवणिन’ इति मूलश्रवणशब्दाभ्यां नक्षत्रवाचकाभ्यां “नक्षत्रेण युक्तः कालः” (१३०४—४।३।२) इत्यत्र । तस्य ‘लुपविशिषे’ (१२०५—४।२।४) इति लुप् । ततो लब्धौ मूलश्रवणशब्दौ मूलश्रवणयुक्ते काले वर्त्तमानौ । अधिकरणे तृतीया ॥ पुष्ये ‘शनिः’ प्रत्यय न हि कश्चित् प्रत्ययो लुप्तः । तेन अधिकरणे यथाप्राप्ता सप्तम्येव न तृतीया ॥ ‘अधिकरणे किम् ? अथ पुष्या ॥ नक्षत्रे किम् ? वक्ष्ये तिष्ठन्ति । इह जनपदे लुप् न नक्षत्रे । तेन सप्तम्येव न तृतीया ।

६४३ । सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ २।३।७ ॥

दी—। शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ साम्यामेते स्तः ।

अद्य भुक्त्वा अयं द्वयहे द्वयहाद्वा भोक्ता । कर्त्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः । इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । कर्त्तृ-
कर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः ।

Time and space, limited by the field of operation of two Karakas, take सप्तमी and पञ्चमी । Thus अद्य etc.—having breakfasted to-day he will eat again after two days, Here the कर्त्ता operates to-day and again after two days ; the interval of time between the two operation has पञ्चमी and सप्तमी । Again इहस्थ etc.—standing here he can hit the mark a Krosa away. Here is an interval of space between the कर्त्ता and the कर्म which is लक्ष्य ।

सित— । “कालाध्यनीः—” (५५८—२।३।५) इत्यतः कालाध्यनीः इत्यनु-
वर्त्तते पञ्चम्या च विपरिणम्यते “कालाध्यभ्यां सप्तमीपञ्चम्यो कारकसध्ये” इत्यन्वयः ।
कारकाणां शक्तिरस्ति, तत् एव तेषां कारकत्वम् । शक्तिशक्तिमतोरभेदे ‘कारकमध्ये’
इति ‘शक्तिव्ययसध्ये’ इत्यर्थः ॥ ‘अद्य’ इत्यादिषु एक एव कर्त्ता, शक्तिस्तु भिद्यते ।
एकया अद्य भुङ्क्ते अपरया च दाहे । एवं द्वेते सिद्धे तयोरन्तवर्ती कालो लभ्यते ।
‘इहस्थः’ इत्यादिषु अवस्थानशक्तिः कर्त्तुः ; विधाभवनशक्तिः कर्मणः ; इत्येतयोर्मध्ये देशः ।

दी— । अधिकशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्यो इष्येते ।
“तदस्मिन्नधिकम्” (१८४६—५।२।४५) इति “यस्मादधिकम्—”
(६४५—२।३।८) इति च सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकाद्वा
अधिको हरिः ।

Panini wants both सप्तमी and पञ्चमी in connection with अधिक because he himself writes : “तदस्मिन्नधिकम्—” with सप्तमी and again “यस्मादधिकम्—” with पञ्चमी । Thus लोके etc.—Hari transcends the universe.

मित—। यदधिकं तस्य यदा समुदाये अन्तर्भावस्तदा अधिकरणे सप्तमी । एकादश अधिका अस्मिन् शते ; यदा न तदा व्यवहोपि कर्मणि पञ्चमी । शतान् सहस्रमधिकमिति शतमपेक्ष्य इत्यर्थः । एवं कृत्वा लक्षणेभ्यः सिध्यतः सप्तमी-पञ्चमी ॥

६४४ । अधिरीश्वरे ॥ १।४।६७ ॥

दी—। स्वस्वामिभावसम्बन्धे अधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ।

अधि is a कर्मप्रवचनीय when it expresses the relation "master and man", "owner and owned" etc.

मित—। इह स्वस्वामिभावसम्बन्धस्य द्योतकोऽधिः ।

६४५ । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ २।३।६ ॥

दी—। अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उप परार्थे हरेर्गुणाः—परार्द्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः—अधि रामे भूः । 'सप्तमी शौचैः' (७१७—२।१।४०) इति समासपक्षे तु रामाधीना ।

"अपङ्क्त—" (२०हु६—५।४।७) इत्यादिना खः ।

In connection with a कर्मप्रवचनीय implying excess or the relation "owner and owned" सप्तमी is attached to that which exceeded and to that in respect to which mastery is stated. Thus उप &c.—Hari's virtues exceed a परार्द्धे in number. In the case of mastery, the owner and the owned take सप्तमी by turns, Thus अधि &c.—Rama is the master of the Earth. If रामे अधि is compounded by the rule "सप्तमी शौचैः" the form is रामाधीना with ख attached by "अपङ्क्त—" (2079-5।4।7)

मित—। सप्तमी स्यादिति द्वितीयापवादः । "उपोऽधिके च" (५५१—१।४।८०)

कर्मप्रवचनीयत्वे "यस्मादधिकम्—" इति सप्तमी । "यस्य चेश्वरवचनम्" इति

'यस्य' स्वामिनः सम्बन्धे 'इंश्वरः' इति 'वचन' निर्देशो भवति, य इंश्वर इति कथ्यते तदाचकात् सप्तमी । यथा—'यस्य' स्वस्य 'इंश्वरवचनं' स्वामिनिर्देशः क्रियते तदाचकात् सप्तमी । एवमर्थद्वयस्य सन्देहे उभयत्रापि भवति । तदाह पर्यायेण सप्तमीति । स्वस्वामिनोरैकव सप्तमी अन्यत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । अधिशब्दः शौण्डिदिषु पठ्यते । अध्यात्तरपदान्नित्यं खः स्वार्थे ॥

६४६ । विभाषा कृञि ॥ १।४।८८ ॥

दी— । अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरेऽर्थे । यदत्र मामधिकरिष्यति—विनियोक्ष्यते इत्यर्थः । इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । अगतित्वात् "तिङि चोदात्तवति" (३६७—८।१।७१) इति निघातो न ।

अधि implying 'mastery' is optionally a कर्मप्रवचनीय in connection with the root कृ । Thus यदत्र &c.—Because I shall be employed here. This implies mastery of the employer. Being a कर्मप्रवचनीय here, अधि is not a गति, hence a low pitch is expected from the rule "तिङि—" does not attach to it.

मित— । "अधिरोश्वरे" (६४४—२।४।८७) इति वक्तंते । मदीयः स्वामी यत् यथात् अत्र ग्रामे मामधिकरिष्यति विनियोक्ष्यते इत्यर्थः । तेन विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । अधिकारशब्दो नियोगे दृश्यते । ततो येन केनापि प्रकारेण, उपसर्गैतया कर्मप्रवचनीयतया वा, कृधातोरधि पूर्वले सति विनियोगार्थो गम्यते । ननु तदा मामिति कर्मण्येव द्वितीया, किमधिः कर्मप्रवचनीयतया ? इत्याह 'अगतित्वात्' इति । कर्मप्रवचनीयसंशया गतिसंज्ञावाधात् "तिङि च—" इति सूत्रं न प्रवर्तते । 'करिष्यति' इति 'यत्' इति निपातयोगात् उदात्तवत् ("निपातैवेत्—" , ३६७—८।१।७०) । तथापि अधिरित्यनुदात्तं न । अधेरनुदात्तत्ववारणाय संज्ञा ॥

इति श्रीसारदारजनविद्याविनोदकृतायां

सिद्धान्तकौमुदीन्यासायां मितभाषित्यां सुवथप्रकरणम् ।

शारदाविनोदे

श्रीवरदराजविरचिता

लघुसिद्धान्तकौमुदी

श्रीशारदारखनविद्याविनोदस्य कथाचित् टिप्पन्त्या च समिता ।

श्रीकमुदरान्न—(एम्, ए)—मिश्रणाचार्येण सम्पादिता ।

Baradaraja's

LAGHU-SIDDHANTA-KAUMUDI

Containing a few notes of :—

SARADARANJAN RAY, M.A., Vidyavinode,

Late Principal, Vidyasagore College.

Edited by—

KUMUDRANJAN RAY, M.A. Bhisagacharya.

Author of Meghaduta, Kvat, Manu, Gita etc.,

With an original Sanskrit Commentary
and necessary English Translations.

मूल्यं साठरुप्यकद्वयम् ।

Rs. 2-8

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Borrower's Record.

atalogue No. Sa 4 V/Dik/Ray.-

Dikshita, Bhat

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Issue Record.

Catalogue No. SA 4V/Dik/Raj. - 446.

Author— Dikshita, Bhatnaji.

Title— Siddhanta-Kaumudi.
Vol. II, Pt. 1.

| Borrower No. | Date of Issue | Date of Return |
|--------------------|---------------|----------------|
| Dr. A. K. Bhagavan | 4/10/54 | |
| Symonite Ply Board | | |
| Dr. S. G. Prasad | 28.4.50 | |
| | | |
| | | |
| | | |
| | | |

P.T.O.